

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA
SAHİBKARLIĞIN GƏLİRLİLİK ANALİZİ VƏ DƏSTƏK
PROQRAMLARI”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Abulzadə Məhəmməd Osman

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **2022_-ci il**

“KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA
SAHİBKARLIĞIN GƏLİRLİLİK ANALİZİ VƏ DƏSTƏK
PROQRAMLARI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə Menecmenti

Qrup: 646

Magistrant:
Abulzadə Məhəmməd Osman
oğlu _____ imza

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d. Səfərli Elmir Novruz oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu _____ imza

BAKI – 2022

Elm andı

Mən, Məhəmməd Abulzadə Osman oğlu and içirəm ki, “Koronavirus pandemiyası şəraitində kiçik və orta sahibkarlığın gəlirlilik analizi və dəstək proqramları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

“KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN GƏLİRLİLİK ANALİZİ VƏ DƏSTƏK PROQRAMLARI”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: COVID-19 pandemiyası Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərib. KOS-lar məşğulluğu, ümumi əlavə dəyəri, dövriyyəni və xarici ticarət fəaliyyətini artırmaqla Azərbaycan iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir. Onlar ölkə iqtisadiyyatının artım və inkişafının əsas oyunçularından biri hesab olunurlar. Buna baxmayaraq, COVID-19 pandemiyası KOS-ların fəaliyyətinin əngəllənməsinə və artıq fəaliyyət göstərə bilməməsinə səbəb oldu. COVID 19-un KOS-lara təsirlərini və onların pandemiya zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri araşdırmaq lazımdır.

Tədqiqatın məqsədi: Bu tədqiqatın əsas məqsədi kəmiyyət tədqiqatı yanaşmasından istifadə etməklə COVID-19 pandemiyasının Azərbaycanda KOS təsirini araşdırmaqdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı anket, sorğu, statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Yerli və xarici tədqiqatçıların, iqtisadçıların, dövlət xadimlərinin elmi işləri, o cümlədən beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi-praktik konfransların materialları, nəzəri əsərlər, habelə bir sıra internet saytlarından jurnalist materialları və məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycanda COVID 19-un KOS-lara təsiri ilə bağlı çox məhdud tədqiqat olmasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Elmi yenilik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan KOS dövlət dəstəyinin və gəlirlilik analizinin nəzəri və metodoloji müddəalarının işlənib hazırlanmasındadır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dövlət orqanlarının və biznes birliklərinin KOS-un mövcud dəstək sistemə təsirinin effektivlik dərəcəsini artıran konkret tövsiyə və təkliflər bir sıra nəzəri müddəə və nəticələrin gətirilməsindən ibarətdir. Bu araşdırma KOS-ların böhran zamanı təcrübələrinə və xarici dəstək haqqında artan ədəbiyyata töhfə verir.

Açar sözlər: Koronavirus, Kiçik və Orta Sahibkarlıq, İqtisadi siyasət, Pandemiya

“PROFITABILITY ANALYSIS AND SUPPORT PROGRAMS OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF CORONAVIRUS PANDEMY”

SUMMARY

The actuality of the subject: The COVID-19 pandemic has seriously affected the Azerbaijani economy. SMEs have a positive impact on the Azerbaijani economy by increasing employment, gross value added, turnover and foreign trade. They are considered one of the key players in the growth and development of the country's economy. However, the COVID-19 pandemic has hampered the activities of SMEs and made them unable to function anymore. The effects of COVID 19 on SMEs and the challenges they face during a pandemic need to be investigated.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of this study is to study the impact of the COVID-19 pandemic on SMEs in Azerbaijan using a quantitative research approach.

Used research methods: Questionnaire, survey, statistical analysis methods were used during the research.

The information base of the research: Scientific works of local and foreign researchers, economists, government officials, as well as materials of international and national scientific-practical conferences, theoretical works, as well as journalistic materials and information from a number of websites.

Restrictions of research: There is very limited research on the impact of COVID 19 on SMEs in Azerbaijan.

The novelty and practical results of investigation: Scientific novelty is in the development of theoretical and methodological provisions of the state support and profitability analysis of SMEs engaged in entrepreneurial activities.

Scientific-practical significance of results: Specific recommendations and suggestions that increase the effectiveness of the impact of government agencies and business associations on the existing SME support system include a number of theoretical provisions and conclusions. This research contributes to the experience of SMEs during the crisis and the growing literature on external support.

Keywords: Coronavirus, Small and Medium Business, Economic policy, Pandemic

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
COVID-19	Koronavirus
KOS	Kiçik və Orta Sahibkarlıq
KOB	Kiçik və Orta Biznes
İNSİF	İqtisadiyyat Nazirliyi Sahibkarlığın İnkişafı Fondu
İƏİT	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
MN	Maliyyə Nazirliyi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN NƏZƏRİ-METEDOLOJİ ƏSASLARI	11
1.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində KOB-lara iqtisadi təsirlərinə dair sübutlar	11
1.2. Koronavirus pandemiyası dövründə KOS-lara dövlət dəstəyi	17
1.3. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dəstəyin əsas müddəaları	23
II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN GƏLİRLİLİK ANALİZİ VƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ.....	28
2.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində iş mühitinin kiçik və orta sahibkarlığa təsiri	28
2.2. Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas iqtisadi göstəriciləri	37
2.3. Dünyadakı kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı və mövcud vəziyyətinin təhlili	44
III FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞA DƏSTƏK PROQRAMLARI VƏ ONLARIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ.....	54
3.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində Azərbaycanda kiçik sahibkarlığın inkişaf perspektivləri	54
3.2. Koronavirus pandemiyası şəraitində kiçik sahibkarlığın inkişafının hazırkı vəziyyətinin araşdırılması istiqamətləri	59
3.3. Koronavirus pandemiyası şəraitində Kiçik və orta sahibkarlığa dəstək tədbirləri	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	72
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	74
ƏLAVƏLƏR.....	78
Cədvəllərin Siyahısı	80
Qrafiklərin siyahısı	80
Sxemlərin sayı	80
Şəkillərin sayı.....	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: COVID-19 pandemiyası Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmişdir. KOS-lar məşğulluğu, ümumi əlavə dəyəri, dövriyyəni və xarici ticarət fəaliyyətini artırmaqla Azərbaycan iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir. Onlar ölkə iqtisadiyyatının artım və inkişafının əsas oyunçularından biri hesab olunurlar. Buna baxmayaraq, COVID-19 pandemiyası KOS-ların fəaliyyətinin əngəllənməsinə və artıq fəaliyyət göstərə bilməməsinə səbəb oldu. COVID 19-un KOS-lara təsirlərini və onların pandemiya zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri araşdırmaq lazımdır.

KOS-lara Dövlət səviyyəsində dəstək proqramları üzrə mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və yeni mexanizmlərin işlənilməsi hazırlanması məqsədilə KOS-un inkişafı və dəstəklənməsi sahəsində müsbət dünya təcrübəsinin dərk edilməsi zəruri hesab edilir.

Fikrimcə, Həm ABŞ-ın, həm də Qərbi Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinin, həm də Şərqi Avropa və MDB ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsinə ehtiyac var, çünki bu ölkələrdə KOS kifayət qədər yüksək göstəricilər nümayiş etdirir. İqtisadi inkişaf və gələcək iqtisadi artım üçün sabit maliyyə bazası formalaşdırmaq zəruridir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Azərbaycanda COVID-19-un KOS-lara təsiri ilə bağlı hələlik heç bir araşdırma aparılmadığı üçün bu bölmədə müxtəlif ölkələrdə və regionlarda COVID-19-un KOS təsiri ilə bağlı mövcud ədəbiyyat nəzərdən keçirilib.

Bununla yanaşı iqtisadi tərəqqi və bazar tipli iqtisadiyyatın inkişafı üçün sahibkarlığın əhəmiyyətini tədqiq edən yerli və xarici müəlliflər arasında Akbulaev N., Məmmədov I., və Əliyev V., Hulbert B., Gilmore A., Carson D. T. Veblen, D. Hobson, W. Sombart, F. Kotler, K.P. Connell, A. Marshall, J. Schumpeter, F. Hayek, Sajina M. A., Solonina S. V və başqalarının əsərlərinə də nəzər yetirilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bu tədqiqatın əsas məqsədi kəmiyyət tədqiqatı yanaşmasından istifadə etməklə COVID-19 pandemiyasının Azərbaycanda KOS təsirlərini araşdırmaqdır. Bu tədqiqat suallarını cavablandırarkən, bu sənəd

COVID-19 pandemiyasının KOS təsirini qiymətləndirmək və kəşfiyyat metodologiyasını qəbul etməklə KOS-lara biznes itkilərini azaltmaqda və pandemiyadan sağ çıxmaqda kömək etmək üçün tövsiyələr vermək məqsədi daşıyır. Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- Koronavirus pandemiyası şəraitində KOS-un dövlət iqtisadiyyatında rolunu təhlil etmək və bu əsasda KOS-un inkişafına dəstəyin dövlət tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- Koronavirus pandemiyası şəraitində kiçik sahibkarlığın inkişafının hazırkı vəziyyətinin təhlil etmək;

- Dünyadakı KOS-un inkişafına dövlət tənzimlənməsi və dəstəyin qiymətləndirilməsinin nəticələrini onun sosial-iqtisadi səmərəliliyini nəzərə alaraq təhlil etmək;

- KOS-un fəaliyyətinin əsas iqtisadi göstəriciləri və gəlirlilik analizini araşdırmaq;

- Azərbaycanda KOS-un inkişafına dövlət tənzimlənməsi və dəstəyin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin mümkün artırılması üçün əsas istiqamətləri hazırlamaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı Koronavirus pandemiyası şəraitində kiçik və orta sahibkarlıqdır. Predmeti isə KOS-un inkişafına dövlət dəstəyi və gəlirlilik analizidir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat zamanı anket, sorğu, statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Sorğu Azərbaycanın iri şəhər və rayonlarında 75 sahibkara göndərilib. Anket asan və sadə başa düşülən və ümumilikdə 20 sualla cavablandırılan şəkildə tərtib edilmişdir. Sorğu 2021-ci il fevralın 6-dan mayın 7-dək aparılıb. Anket COVID-19-un KOS-lara təsiri və AR dəstək siyasətləri ilə birbaşa bağlı olub. Toplanmış məlumatlar təsviri statistik təhlil yanaşmasından istifadə etməklə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Yerli və xarici tədqiqatçıların, iqtisadçıların, dövlət xadimlərinin elmi işləri, o cümlədən beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi-praktik konfransların materialları, nəzəri əsərlər, habelə bir sıra internet saytlarından jurnalist materialları və məlumatlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın məlumat

bazasına kiçik biznesin inkişafı və dəstəklənməsi proqramlarında normativ sənədlərin, statistik kolleksiyaların məlumatlarının, hesabatların və iştirakçıların tədqiqatlarının istifadəsi daxildir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycanda COVID 19-un KOS-lara təsiri ilə bağlı çox məhdud tədqiqat olmasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Elmi yenilik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan KOS dövlət dəstəyinin və gəlirlilik analizinin nəzəri və metodoloji müddəalarının işlənilib hazırlanmasındadır.

- Koronavirus pandemiyası şəraitində KOS-un inkişafına dövlət dəstəyi çərçivəsində nəticələrin qiymətləndirilməsi üçün baxılan prosesə təsir göstəricilərinin faktordaxili müqayisəsi əsasında müəyyən edilməsi və sonradan aydınlaşdırılması metodu təklif edilir. KOS-un inkişaf mərhələsindən və şəraitin dəyişməsindən asılı olaraq bu amillərin əhəmiyyət dərəcəsi dəyişə bilər;

- Dövlət iqtisadiyyatında KOS-un rolu təhlil edilir və bu əsasda pandemiya şəraitində KOS-un inkişafına dövlət dəstək proqramlarının əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilir;

- İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bəzi ölkələrdə KOS-un inkişafına dövlət dəstəyi proqramlarının müsbət dünya təcrübəsinin spesifikliyi sistemləşdirilmiş və bu əsasda Azərbaycanda KOS-un inkişafının sosial-iqtisadi səmərəliliyinin artırılması üçün əsas perspektivli istiqamətlər hazırlanmışdır;

- Koronavirus pandemiyası şəraitində KOS-un perspektiv istiqamətlərinin inkişafına yanaşmalar təkmilləşdirilmişdir ki, bu da bütövlükdə iqtisadiyyatın dövlət tədbirlərinin səmərəliliyini artırmağa imkan verir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dövlət orqanlarının və biznes birliklərinin KOS-un mövcud dəstək sisteminə təsirinin effektivlik dərəcəsini artıran konkret tövsiyə və təkliflər bir sıra nəzəri müddəa və nəticələrin gətirilməsindən ibarətdir. Bu araşdırma KOS-ların böhran zamanı təcrübələrinə və xarici dəstək haqqında artan ədəbiyyata töhfə verir.

I FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN NƏZƏRİ-METEDOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində KOB-lara iqtisadi təsirlərinə dair sübutlar

Təbiətinə görə KOB COVID-19 pandemiyasının iqtisadi əlaqələrə çoxşaxəli mənfi təsirinə xüsusilə həssasdır. Bir tərəfdən, Beynəlxalq Valyuta Fondunun qeyd etdiyi kimi, bu, bazar təklifinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasından ibarətdir. Şirkətlər karantin tədbirlərinin və digər məhdudiyətlərin tətbiqi, komponentlərin tədarükünün dayandırılması və ya işçi qüvvəsinin çatışmazlığı ilə əlaqədar istehsalı azaldır, çünki işçilər ya xəstəlik məzuniyyətindədirlər, ya da məktəblərin bağlanması ilə əlaqədar uşaqlara baxmaq məcburiyyətindədirlər.

Digər tərəfdən, məhsul və xidmətlərə tələbin gözlənilməz və güclü azalması gəlirlərin azalmasına gətirib çıxarır və vəsait çatışmazlığı səbəbindən KOB-un fəaliyyətini davam etdirməsinə mane olur. Əsas amil həm yoluxma qorxusu, həm də işdən çıxarılma və ya əmək haqqının kəsilməsi səbəbindən şəxsi gəlirin məhdudlaşdırılması səbəbindən istehlakçı vərdişlərinin dəyişdirilməsidir ki, bu da son nəticədə dairəvi təsirə gətirib çıxarır. Sosial uzaqlaşdırma tədbirlərinin bu cür təsirləri KOS üçün daha “ağrılı” olur (Володкевич С.И. 2020: с.86).

Bundan əlavə, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) statistik icmalı vurğulayır ki, KOB-ların xüsusi çəkisi iqtisadiyyatın o sektorlarında daha yüksəkdir ki, ümumilikdə avtomobil sənayesi, tikinti, topdan və pərakəndə ticarət, hava nəqliyyatı, mehmanxana biznesi, iaşə, daşınmaz əmlak və məişət xidmətləridir. Bu sahələr İƏİT ölkələrində iş yerlərinin ümumi sayının 40%-ni təşkil edir ki, onların da orta hesabla 75%-i KOB-lara aiddir. Yunanıstan və İtaliyada isə bu rəqəm demək olar ki, 90%-ə çatmışdır.

Pandemiyanın KOB-lara təsiri barədə informasiyanın keyfiyyətli təhlili assosiasiyalar, beynəlxalq təşkilatlar, ekspert-analitik mərkəzlər, ticarət palataları və banklar tərəfindən aparılan müntəzəm sorğular sayəsində mümkün olur. Məsələn, İƏİT-in hesabatının bölmələrindən birində 40 belə sorğunun siyahısı verilmişdir ki,

bu da son nəticəyə gətirib çıxarır ki, KOB-ların böyük əksəriyyəti koronavirus pandemiyasının artan mənfi təsirini yaşayır və bir çox sorğu iştirakçıları yaxın aylarda biznesin bağlanması qorxurlar

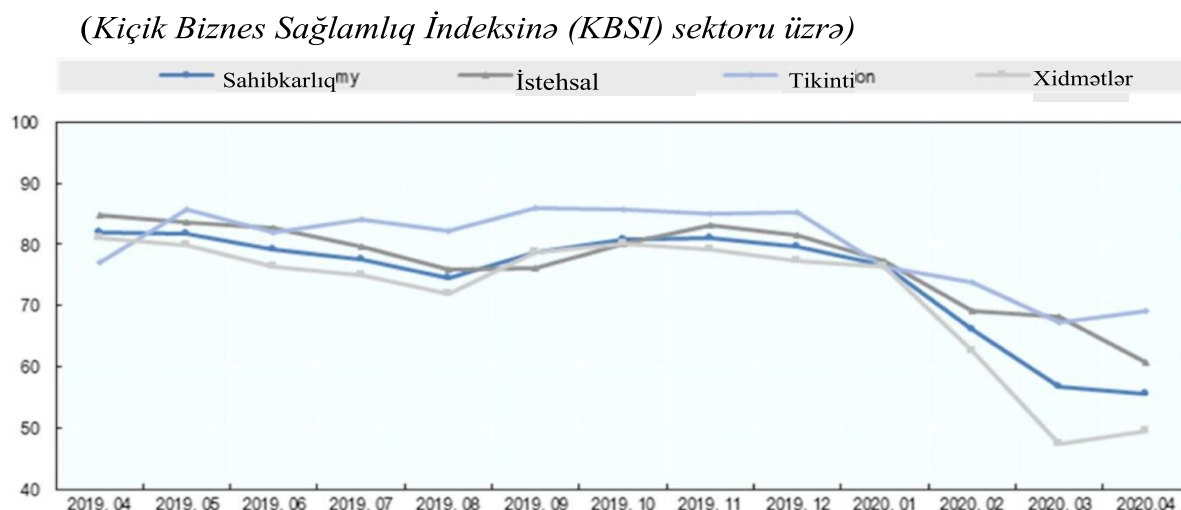
(<https://www.adb.org/sites/default/files/publication/692466/adbi-wp1241.pdf>).

BMT COVID-19-un biznesə təsiri ilə bağlı araşdırma aparmış və pandemiyanın necə təsir etdiyi barədə məlumat toplamışdır. Məlumatda 132 ölkədə 21 aprel - 2 iyun 2020-ci il tarixləri arasında 4467 şirkət tərəfindən təqdim edilən bu məlumatların təhlili göstərir ki, respondentlərin 55%-i pandemiya ilə ciddi şəkildə təsirlənib. Mikro və kiçik firmaların təxminən üçdə ikisi böyük firmaların təxminən 40%-i ilə müqayisədə böhranın onların biznes əməliyyatlarına ciddi təsir göstərdiyini bildirdi. KOB-ların beşdə biri üç ay ərzində həmişəlik bağlanma riski ilə üzləşdiklərini söylədi. Dünya üzrə ən çox əziyyət çəkən xidmət şirkətləridir. COVID-19 böhranında kiçik müəssisələr istehsalı dayandırmaqdan, tədarük zəncirinə təsir etməkdən və tələbi azaltmaqdan nəhayət bərpaya qədər ardıcıl və ya eyni vaxtda dörd mərhələdən keçir (Турбан Г.В. 2020: с.48):

- Böhran pandemiyanın hökumətləri iqtisadi fəaliyyəti dayandırmaq üçün tədbirlər görməyə məcbur etdiyi ölkələrə və bölgələrə təsir etdi;
- Təchizat zəncirinin pozulması bütün dünyada şirkətlərə təsir etdi;
- Azadlığın məhdudlaşdırılması istehlakçılara və biznesə satışın azalmasına səbəb oldu;
- Təhlükəsizliyin aradan qaldırılmasından sonra bərpa tədricən başladı.

Təqdim olunan məlumatların bəziləri pandemiyanın iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında KOB-ların vəziyyətinə təsirini göstərir. Məsələn, Koreya şirkətləri tərəfindən aparılan aylıq sorğular xidmət sektorundakı KOB-ların tikinti, istehsal və ümumi iqtisadiyyatla müqayisədə nə qədər həssas olduğunu göstərir.

Qrafik 1: 2019-cu ilin aprelindən 2020-ci ilin aprelinə qədər Cənubi Koreyada KOB-ların dinamikası

Mənbə: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/692466/adb-wp1241.pdf>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı pandemiyanın vəziyyətini daha yaxşı qiymətləndirmək üçün kiçik biznes assosiasiyalarına, dövlət qurumlarına və hər hansı digər maraqlı tərəflərə KOB ilə bağlı öz sorğularını keçirməyə imkan vermək üçün təlimatlar və şablonlar dərc etmişdir.

Ümumiyyətlə, ekspert qiymətləndirmələri razılışır ki, hazırkı şəraitdə KOB-un həssas vəziyyətinin əsası şirkətlərin kifayət qədər maliyyə dayanıqlığının olmamasıdır. Məsələn, İƏİT aprel ayında koronavirus infeksiyasının yayılmasının ilkin təsirini nəzərə alaraq, 48 ölkədən olan məlumatları özündə əks etdirən KOB və fərdi sahibkarlar üçün maliyyələşdirmənin vəziyyəti haqqında illik hesabatın doqquzuncu buraxılışını dərc etdi.

Təşkilatın məlumatına görə, son bir il ərzində hökumətlər tərəfindən görülən tədbirlərə baxmayaraq, bir çox ölkələrdə bankların KOB-lara verdiyi kreditlərin payı bir qədər artıb, bəzilərinə isə hətta azalıb. Eyni zamanda, KOB-ların alternativ maliyyələşdirmə mənbələrindən getdikcə daha geniş istifadəsinə doğru nəzərə çarpan tendensiya müşahidə olunur ki, bunlardan ən çox yayılmışları lizinq, faktoring, kraudfanding və vençur kapitalına investisiya sxemləridir.

Bununla belə, pandemiya ərəfəsində nisbətən əlverişli maliyyə şərtlərinə baxmayaraq, dövlət müdaxiləsi olmadan KOB-ların iqtisadi təsirlərə tab gətirməsi üçün onlar kifayət deyildi.

Yüksək risk səviyyəsinə malik şirkətlərin - innovativ biznes və startapların maliyyələşdirməyə çıxışda ən böyük çətinliklərlə üzləşəcəyi gözlənilir və ticarət zəncirləri pozulduqca, gəlirlər azaldıqca və gözlənilməz xərclər artdıqca likvidlik böhranı demək olar ki, universal xarakter alacaq.

Müvafiq olaraq, hökumətlər tərəfindən atılan addımlar şirkətlərə koronavirus infeksiyasının yayılması və cavab tədbirləri nəticəsində yaranan müvəqqəti, lakin çox ciddi likvidlik çatışmazlığının öhdəsindən gəlməyə kömək etmək məqsədi daşıyır. Bu hesabat pandemiya kontekstində qərarların qəbul edilməsində faydalı ola biləcək 2007-2008-ci qlobal maliyyə böhranından sonra KOB-lara dövlət dəstəyinin tendensiyalarının icmalını təqdim edir (Володкевич С.И. 2020: с.79).

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı qiymətləndirmədə razılaşıır ki, məhdud maliyyə resursları və borclanma imkanları pandemiya zamanı KOB-ların ən böyük həssaslığını təmsil edir. Təşkilatın Katibliyi tərəfindən hazırlanmış məlumat qeydində qeyd edildiyi kimi, bir çox KOB-lar ya mallarını özləri və ya vasitəçilər vasitəsilə ixrac etdikləri üçün, ya da yerli bazarda satış məqsədilə material və komponentləri idxal etdikləri üçün beynəlxalq ticarətdən asılıdırlar. Bundan əlavə, bu cür müəssisələr iqtisadiyyatın sosial uzaqlaşdırma tədbirlərindən və nəqliyyat məhdudiyyətlərindən ən çox təsirlənən sektorlarında üstünlük təşkil edir. Kənd təsərrüfatı ticarətinə qoyulan beynəlxalq məhdudiyyətlərin KOB-lara təsiri xüsusilə güclü olmuşdur.

Hazırkı şəraitdə Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) böhranın KOB-lara təsirinin məhdudlaşdırılması və onların dayanıqlığının artırılmasının əsas mexanizmlərini bazarın tənzimlənməsi və maliyyələşdirmə imkanları haqqında məlumatlara maneəsiz çıxışı təmin etməkdə, rəqəmsal texnologiyalardan və e-ticarətdən daha geniş istifadə etməkdə, habelə gömrük tələbləri və prosedurlarını asanlaşdırmaqda görür (Турбан Г.В. 2020: с.57).

ABŞ Ticarət Palatasının 2020-ci ildə keçirdiyi sorğuya görə, hər dörd kiçik müəssisədən biri COVID-19-un yayılması səbəbindən artıq müvəqqəti bağlanıb. İşə davam edənlərin 40% -i növbəti 2 həftə ərzində müvəqqəti bağlanma ehtiyacını qeyd edib. Bununla əlaqədar olaraq, KOS nümayəndələri dövlət yardımının əsas üstünlük verdiyi formalar kimi birbaşa nağd subsidiyaları (56%), eləcə də fəvqəladə hallarda Kiçik Biznes Administrasiyasının xüsusi kreditlərini (30%) qeyd ediblər.

COVID-19-un KOB təsirinin üstünlük təşkil edən mənfi qiymətləndirmələri fonunda mövcud vəziyyəti müsbət yöndə qiymətləndirən nəşrlər diqqəti çəkir. Məsələn, Rusiya İnvestisiya Siyasətinin Təhlili İnstitutu qeyd edir ki, "İqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün tariflərin aşağı salınması ilə əlaqədar olaraq, investorlar depozitlər və qiymətli kağızlarla müqayisədə daha cəlbedici investisiya sahələri axtarırlar ki, bu da dolaylı yolla yeni başlayanların investisiya cəlbediciliyini artırır. Bu, KOB-ların ən geniş yayılmış formalarından biridir. Buna baxmayaraq, statistikanın göstərdiyi kimi, 2020-ci ilin 1-ci rübündə startaplara investisiyaların həcmi ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 13% azalaraq 2018-ci ilin əvvəlindən bəri ən aşağı səviyyəyə düşüb.

(<https://www.intracen.org/uploadedFiles/intracenorg/Content/Publications/ITCSMECO2020.pdf>)

Avropaya nəzər salsaq görürük ki, Avropada KOB-lar bütün bazarın 99,85%-ni təşkil edir. Bu, iş yerlərinin üçdə ikisini təşkil edir. Üstəlik, KOB əlavə dəyər artımının təxminən 60%-ni təşkil edir. İqtisadiyyatın tələb tərəfində, bir neçə Qlobal Dəyər Zəncirinin (QDZ) dayandırılması və COVID-19 səbəbiylə sənayelərə istehlakçı inamının azalması səbəbindən KOB-lara tələb əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Təchizat tərəfində KOB-lar işçi qüvvəsi çatışmazlığı və nəqliyyatın pozulması səbəbindən maddi və texniki çətinliklərlə üzləşirlər (Мониторинг мер поддержки предпринимателей в условиях коронавируса (COVID-2020), с.9).

Almaniyada aparılan son sorğunun nəticələrinə görə, KOB-ların 58%-nin gəlirləri orta hesabla 50% azalıb, Hollandiyada isə KOB-ların 85%-i COVID-19 səbəbiylə maliyyə çətinliyi yaşayır. Belçikadakı şirkətlərin 40%-i gəlirlərinin 75% və ya daha çox azaldığını bildirib. Portuqaliyada müəssisələrin 37%-i istehsalın 50%-dən çox azaldığını bildirilmişdir.

İnkaredilməzdir ki, COVID-19 epidemiyasının başlanması Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdir. Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul edilən məhdudlaşdırma tədbirləri təkcə turizm, nəqliyyat və logistika, bank sistemi kimi iri sənaye sahələrinə deyil, həm də KOB-a təsir edir. COVID-19 epidemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına real təsirini ölçmək üçün dəqiq yol xəritəsinin olmadığını nəzərə alsaq, pandemiyanın yayılması vergi yığımının azalması, işsizliyin yüksək səviyyəsi, mallara tələb və təklifin azalması ilə nəticələnib və otellərin və digər turizm mərkəzlərinin bağlanmasına səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, təxminən 1,2 milyon işçi karantin səbəbindən işini itirdi. Xüsusilə, bu pandemiyanın təsir etdiyi nəzərəçarpacaq sənayelərə turizm, səyahət, istehsal, pərakəndə satış və qida xidməti daxildir. Qeyd edək ki, pandemiya Azərbaycan iqtisadiyyatını böyük tənəzzülə sürükləmişdir.

Azərbaycanda iqtisadi artım və inkişaf ilk növbədə KOB-ların müxtəlif dərəcələrindən asılıdır. 2015-ci ildə manatın devalvasiyasından sonra Azərbaycan hökuməti KOS-un gücləndirilməsi və təşviqi, ölkədə sahibkarlığın vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün siyasətlər qəbul etmişdir.

(<https://www.taxes.gov.az/az/page/iqtisadi-artima-ve-sahibkarlara-dovlet-desteyi-tedbirlerinin-mexanizmleri>).

Azərbaycanda COVID-19 epidemiyası KOB-lara böyük firmalarla müqayisədə daha çox zərər vurub. KOB-lar ölkədəki iqtisadi tənəzzüldən sonra tədarük zəncirinin pozulması, tələbat, xammal çatışmazlığı, xammalın daşınmasında gecikmələr və ixrac sifarişlərinin ləğvində kəskin azalma ilə üzləşmişlər. Müəssisələrin bağlanması, xüsusilə, otel və pərakəndə ərzaq məhsullarında böyük itkilərlə nəticələndi. Tələb və təklifin azalması işsizlik səviyyəsini daha da artırdı və KOB işçilərinin təxminən 30%-i işini itirdi. Bundan əlavə, hökumətin onlara vergi güzəştləri, təchizatçıların maliyyələşdirilməsi, birbaşa maliyyə yardımı və vergi krediti kimi dəstəkləyici təşviqlər təklif etmək istəməməsi səbəbindən KOB-lar çətin iqtisadi vəziyyətdən və qeyri-müəyyənlik dövründən keçmişdir.

1.2. Koronavirus pandemiyası dövründə KOS-lara dövlət dəstəyi

KOS dəstəklənməsinə yönəlmiş dövlət tədbirlərinin böyük hissəsi, bir qayda olaraq, bu tədbirlərin hesablanmış son alıcılar ilə birbaşa əlaqə olmadan həyata keçirilir. Güzəştli kreditləşdirmə proqramları vasitəçi banklar vasitəsilə dövlət tərəfindən həyata keçirilir və sahibkarlar bilavasitə kredit təşkilatları ilə əlaqə saxlayırlar. Burada biznes birbaşa maliyyələşməni, həmçinin qeyri-maliyyə xarakterli yardımı alır.

Dəstək tədbirləri dövlət büdcələrinə və borc səviyyələrinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən, “yaxşı idarəçiliyi təmin etmək üçün şirkətlərə ünvanlı dəstəyin göstərilməsində tərəflərin şəffaflığını və müstəqilliyini təmin etmək vacibdir”. Dövlətin bütün qərarları və bəyanatları qiymətlərlə qiymətləndirilməli, sənədləşdirilməli və izlənilməlidir. Zəmanətlər və digər öhdəliklər üzrə faktiki risklərə nəzarət və monitoring mexanizmləri işə salınmalıdır. Riskin azaldılması tədbirləri təmin edilməlidir.

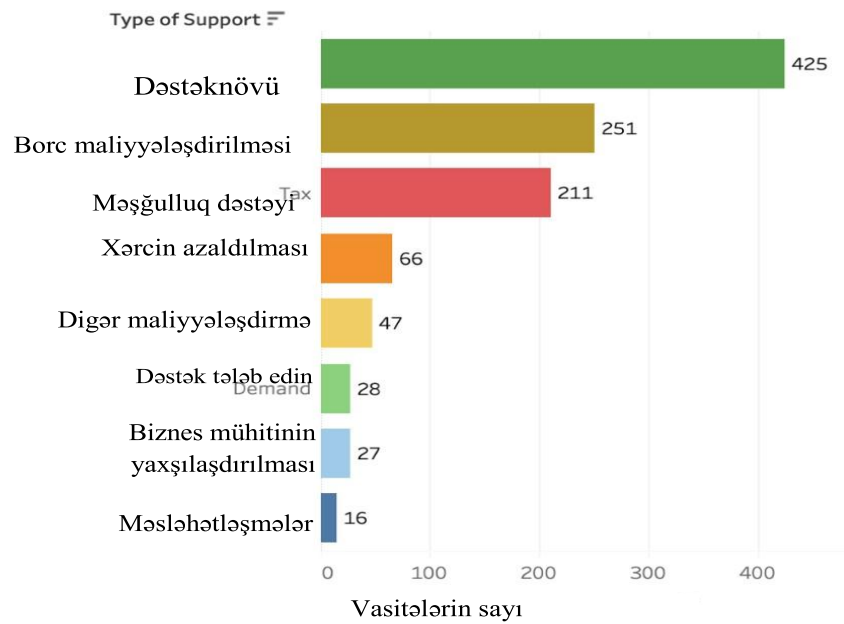
Pandemiya şəraitində bir çox dövlətlər biznesi dəstəkləmək üçün tədbirlər görüblər. Bununla belə, dəstək tədbirlərinin miqyası kiçikdən ÜDM-in yarısına qədər əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Belə ki, zəngin ölkələr üçün səciyyəvi olan adambaşına düşən ÜDM nə qədər yüksəkdirsə, kiçik biznesə dövlət dəstəyinin səviyyəsi də bir o qədər yüksək olur. Kiçik biznesə dövlət dəstəyi Almaniyada ÜDM-in təxminən 60%-ni, İtaliyada - 43%, Fransada - 27%, Yaponiyada - 21%, Böyük Britaniyada - 20%, ABŞ - 15%-ni təşkil edir. Yoxsul ölkələrdə isə dövlət dəstəyinin aşağı olması və ya demək olar ki, heç bir dövlət dəstəyinin olmaması bu balanssızlıqları aradan qaldırmaq üçün addımlar atılmazsa, beynəlxalq rəqabətə təsir edə bilər. Kiçik biznes üçün üstünlük verilən dəstək tədbirləri vergi güzəştləri, subsidiyalar və pul köçürmələridir (<https://www.pnas.org/content/117/30/17656>).

Bundan əlavə, BVF-nin internet saytında 193 ölkədə hökumətin stimullaşdırıcı tədbirləri haqqında bölmə var və bu bölmə yeni təşəbbüslərin tətbiqini əks etdirmək üçün yenilənir. Dünya Bankı həmçinin açıq mənbələrdən KOB dəstəklənməsi tədbirləri haqqında toplanmış məlumatları xəritə formatında, eləcə də standart alətlər

üzrə statistik məlumatları əyani şəkildə əks etdirən interaktiv tablosunu işləyib hazırlayıb.

Monitorinqdə qeyd olunan rəqəmlər göstərir ki, KOB-lar dünyada daha geniş yayılmış borc maliyyələşdirilməsini təmin edən vasitələr əldə edib ki, bu da məşğulluğa dəstək tədbirləri və vergi güzəştləri ilə müşayiət olunur.

Qrafik 2: COVID-19 böhranı zamanı İƏİT müxtəlif ölkələr üzrə KOS-lara dəstək tədbirləri

Mənbə: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/692466/adbi-wp1241.pdf>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

COVID-19 böhranının inkişafı zamanı İƏİT müxtəlif ölkələrdə KOS-lara dəstək tədbirləri haqqında bir sıra nəşrlər dərc etmişdir. Nəşrin birinci hissəsində böhranın KOS-lara təsiri təsvir edilir: iqtisadiyyatın və peşələrin ən həssas sektorları, likvidliyin olmaması, təchizat zəncirinin pozulması, startaplara təsir, iflaslar, bərpa dərəcələri və s. İƏİT ölkələrin cavablarını təhlil edir, ümumi tendensiyaları və spesifik yanaşmaları qeyd edir. Müxtəlif ölkələrdə dəstək tədbirlərinin müqayisəli cədvəlləri verilmişdir.

1. İƏİT KOS-lara ölkə reaksiyalarını bir neçə qrupa ayırmışdır (<https://www.pnas.org/content/117/30/17656>):

- Qısaldılmış iş saatları, ixtisarlar və xəstəlik məzuniyyəti. Dövlətlər şirkətlərə həm məşğulluğu qorumaq, həm də vətəndaşların gəlirlərini dəstəkləməkdə kömək

edir. Bir çox ölkələr şəxsi biznesi ilə məşğul olanları dəstəkləmək üçün xüsusi tədbirlər tətbiq edirlər;

- Vergilərin, sosial sığorta haqlarının, borcların, icarə haqqının və kommunal xidmətlərin təxirə salınması;

- Kommersiya banklarının KOS-lara kredit vermək imkanlarını artırmaq üçün kredit zəmanətlərinin təqdim edilməsinin tətbiqi, genişləndirilməsi və ya sadələşdirilməsi;

- Dövlət qurumları vasitəsilə KOS-lara birbaşa kreditlərin verilməsi;

- Gəlirlərin azalmasını kompensasiya etmək üçün KOS-lara və digər şirkətlərə grant və subsidiyaların verilməsi;

- KOS-ların yeni iş üsullarına və rəqəmsal texnologiyalara uyğunlaşmasına, məhdudlaşdırıcı tədbirlərə baxmayaraq fəaliyyətini davam etdirmək üçün yeni bazarlar və satış kanallarının tapılmasına kömək etmək üçün struktur tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- Böhranın KOS-lara təsirinin monitorinqi üçün xüsusi sxemlərin tətbiqi və KOS-la bağlı siyasətlərin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi.

Sorğulara əsasən, Kanadada kiçik biznes müəssisələrinin 81%-i böhranın onların fəaliyyətinə mənfi təsirini qeyd edib; 32%-i gələn il bizneslərinin canlılığından narahatdır. Belçikadakı müəssisələrin 75%-i mart ayında dövriyyədə azalma qeyd edib; 50%-i yaxın gələcəkdə xərcləri ödəyə bilməyəcəklərindən qorxur. Cənubi Koreyada müəssisələrin 42%-i 3 aydan sonra bağlanmağa məcbur olacağından (70% - 6 ayda) narahatdır (Мониторинг мер поддержки предпринимателей в условиях коронавируса (COVID-2020), с.11).

KOS-a dəstəyin struktur xüsusiyyətləri ayrıca nəzərdən keçirilir: yeni və alternativ satış bazarlarının tapılması və ixracın təşviqi, rəqəmsallaşmanın dəstəklənməsi və uzaqdan işə keçid, texnoloji yeniliklərin tətbiqi, habelə peşə hazırlığı və yenidən hazırlanmaya yönəlmiş dövlətlərin bəzi tədbirləri siyahıya alınmışdır.

İkinci hissə (Əlavə 1.A) milli hökumətlər tərəfindən KOS-ların dəstəklənməsi üçün tədbirləri ümumiləşdirir. İƏİT üzvlərindən başqa ölkələrin siyahısına Çin,

Tailand və Rusiya kimi bir çox ölkələr daxildir. Beləliklə, İƏİT-in məlumatına görə, Hollandiya KOS-lara kömək etmək üçün aşağıdakı tədbirləri görüb (<https://www.intracen.org/uploadedFiles/intracenorg/Content/Publications/ITCSMECO2020.pdf>:

- Güzəştli kreditlər və dövlət zəmanətləri tətbiq edildi;
- KOS-lar üçün müvəqqəti körpü kreditləri təqdim edildi;
- Zəmanət tavanı 400 milyon avrodan 1,5 milyarda yüksəldildi. Bank kreditləri və bank zəmanətləri üçün 50% zəmanət verildi;
- Özünüməşğulluq subyektlərinin dövriyyə vəsaitləri üzrə aşağı faizlə kreditlər şəklində dəstəklənməsi üçün əlavə tədbirlər görüldü;
- Kiçik biznesə Qredits vasitəsilə 2%-ə qədər aşağı faizlə mikrokreditlər üçün altı aylıq güzəşt müddəti verildi;
- 19 mart 2020-ci ildə Hollandiya Bank Assosiasiyası 2,5 milyon avrodan az krediti olan KOS-lar üçün kredit ödənişlərinə altı aylıq moratoriumun verdi;
- Dövlət tərəfindən birbaşa maliyyə yardımı edildi;
- Əmək haqqı xərclərini kompensasiya etmək üçün müvəqqəti tədbirlər tətbiq edildi;
- İqtisadiyyatın xüsusilə böhrandan təsirlənən sektorları üçün kompensasiyalar tətbiq edildi;
- Özünüməşğulluq subyektlərinə sürətləndirilmiş qaydada üç ay müddətində təmənnasız maliyyə dəstəyi şəklində köməklik göstərilməsi üçün əlavə tədbirlər görüldü;
- Vergi güzəştləri tətbiq edildi;
- Təsirə məruz qalan müəssisələr üçün vergi tətilləri (korporativ gəlir vergisi, ƏDV, əmək haqqı vergisi) tətbiq edilmişdir. Vergi ödənişlərinin təxirə salınması proseduru sadələşdirmiş, cərimələr azaldılmışdır.

Dünya Ticarət Mərkəzi COVID-19 böhranında və ondan kənarında KOS-lara dəstək planını dərc edib. Plan 15 addımdan ibarətdir və müəssisələr, təşkilatlar, hökumətlər üçün sahibkarlığın dəstəklənməsinə dair təlimatları özündə cəmləşdirir.

Məsələn, dövlətlərə aşağıdakılar tövsiyə olunur.

(<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34552>):

- Ticarət proteksionizminin vəsvəsinə müqavimət göstərin, çünki bu, zəruri malların çatışmazlığına səbəb ola bilər;
- Qadınlar və gənc sahibkarlar tərəfindən idarə olunan KOS-ların ticarət maliyyəsinə çıxış imkanlarını genişləndirmək və asanlaşdırmaq;
- Malların və xidmətlərin transsərhəd ticarətini asanlaşdırmaq, həmçinin əsas məhsulların hərəkətini asanlaşdırmaq;
- Özəl sektorla əməkdaşlıqda ticarət sənədlərinin və prosedurlarının rəqəmsallaşdırılmasına yardım etmək;
- Uyğunlaşma, inklüzivlik və davamlılığa yönəlmiş rəqəmsal global iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərməyə hazırlaşmaq.

Dünya Ticarət Mərkəzinin sorğularına əsasən, mikro müəssisələrin 25%-i üç ay ərzində, demək olar ki, 20%-i isə altı ay ərzində bağlanma riski ilə üzləşmişdir.

Şirkətlər "dövlət dəstəyi tədbirləri haqqında kifayət qədər yüksək məlumatlılıq (respondentlərin 70%-dən çoxu)" nümayiş etdirirlər. Ən aktiv dəstək tədbirləri KOS-lar tərəfindən istifadə olunur və onlar üçün ən vacibi sığorta haqlarının dərəcəsinin azaldılması (31%), daşınmaz əmlakın icarə müqavilələri üzrə haqların azaldılması (22%), fors-majör halları baş verdikdə müqavilənin yerinə yetirilməməsinə görə sanksiyaların (20%) tətbiq edilməməsi olmuşdur (<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34552>).

Qlobal COVID-19 pandemiyasının dünya iqtisadiyyatına, o cümlədən Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri əhəmiyyətli dərəcədədir. Ticarətlə əlaqədar gərginlik artmış, səhiyyə sistemi güclü təzyiq altında olmuşdur.

Bir sıra ölkələr kimi Azərbaycan da səhiyyə, maliyyə və iqtisadiyyat sahələrində, xüsusən də KOS-ları dəstəkləmək üçün qısamüddətli tədbirlər həyata keçirmiş, beynəlxalq tərəfdaşlardan təcili yardım almışdır. Bəzi ölkələrdə karantin rejiminin təcridən aradan qaldırılması ictimai səhiyyə tədbirlərinə diqqətlə riayət edilməni və mümkün olduqca sınaq, monitorinq və nəzarət strategiyalarından istifadəni, habelə obyektlərin açılması və bərpası zamanı əlavə iqtisadi dəstəyi tələb

etmişdir. O, həmçinin biznes mühiti və uzun müddət ərzində ləngimiş rəqabətlə bağlı struktur islahatları haqqında düşünmək imkanı verir ki, bu da bərpa və uzunmüddətli davamlılıq üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir.

Koronavirus pandemiyası ilə bağlı müəyyən məhdudiyyətlər və sonradan işgüzar aktivliyin azalması özəl sektorun fəaliyyətinə təsir göstərmişdir. KOS-lar, fərdi sahibkarlar və özünüməşğul vətəndaşlar çətin iqtisadi vəziyyətdədir. Azərbaycan hökuməti karantin rejiminin tətbiq olunduğu ilk günlərdən onlar üçün maliyyə dəstəyi, kredit resurslarına çıxışın asanlaşdırılması və kreditlər üzrə faizlərin əhəmiyyətli hissəsinin subsidiyalaşdırılması, vergi yükünün azaldılması, vergi ödənişlərinin təxirə salınması kimi bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Bütün bunlar iqtisadi rifahı və sosial vəziyyəti yaxşılaşdırmağa yönəlmiş addımlardır (<https://www.economy.gov.az/article/kichik-sahibkarlig-meyar/21404>).

Pandemiyanın mənfi təsirinin azaldılması məqsədilə AR Prezidentinin 19.03.2020-ci il tarixli fərmanına uyğun olaraq, Nazirlər Kabinetinin aprelin 4-də təsdiq etdiyi Tədbirlər planına əsasən, COVID-19-un zərər çəkdiyi ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlar və onların əməkdaşlarına maliyyə dəstəyi proqramı uğurla həyata keçirilib. Dəstək proqramları dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər çərçivəsində həyata keçirilib. Sahibkarlara kömək məqsədilə dövlət tərəfindən 295 mln manat vəsait ayrılıb ki, bunun da 215 mln manatı əməkhaqqının ödənilməsinə, 80 mln manatı isə fərdi və mikro sahibkarların maliyyə dəstəyinə ayrılmışdır.

Bu bölməyə yekun vuraraq, demək olar ki, dövlət tərəfindən KOS kreditləşdirilməsinə müxtəlif dəstək proqramları həyata keçirilsə də, onların çox vaxt dövlət orqanlarında görmək istədikləri səmərə yoxdur. Çox vaxt bu, dövlətin biznes problemlərini eşitmək və anlamaq iqtidarında olmamasından irəli gəlir. Məmurlar biznes problemlərini dövlət nöqtəyi-nəzərindən həll etməyə çalışırlar, halbuki biznesin üzləşdiyi problemlər reallıqda yan keçir.

KOS-ların hazırkı dəstəyi dövlət tərəfindən kifayət qədər birtərəfli həyata keçirilsə də, onun müəyyən müsbət nəticələri var. Lakin dövlət aparatının bütün söylərinin səmərəliliyi və bu söylərin ölkə iqtisadiyyatı üçün qaytarılması, sadəcə,

kiçik sahibkarın problemlərinə və sorğularına bilavasitə daha çox qulaq asılması və ondan sonra bu problemləri birgə hərəkətlərlə həll etmək hesabına artırıla bilər.

1.3. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dəstəyin əsas müddəaları

Kiçik müəssisələr (fərdi və mikro müəssisələr) əsasən ticarət və xidmət sahələrində, orta şirkətlər isə istehsal, tikinti və kənd təsərrüfatı kimi daha yüksək əlavə dəyər yaradan sənaye sahələrində cəmləşir.

Orta biznes sıfırdan təşkilatlanmış və ya şəbəkə pərakəndə satışı, istehlak kreditləşməsi, mobil telefoniya, özəl tibb, informasiya texnologiyaları, quşçuluq və ət emalı kimi sənaye sahələrini ciddi şəkildə modernləşdirmişdir. Bunlar, bir qayda olaraq, innovativ yüksək məhsuldar şirkətlərdir və buna görə də onların iqtisadiyyatda xüsusi rolu var (Niftullayev V. 2002: s.89).

Ticarət palataları, sənaye assosiasiyaları, ticarəti təşviq edən təşkilatlar və investisiyaların təşviqi agentlikləri, kooperativlər KOS dəstəklənməsində mühüm rol oynayır. Bir çox ölkələr fəal şəkildə informasiya mərkəzləri yaradır və ya inkişaf etdirirlər. Bu təşkilatlar birlikdə işləyərkən şirkətlər üçün inkişaf imkanları yaradır, ölkə üçün rəqabət üstünlüyü formalaşdırır və iqtisadi, sosial və ekoloji məqsədlərə çatmağa kömək edir. Firmalara böhranın öhdəsindən gəlməyə kömək etmək üçün sahibkarlığa dəstək təşkilatları xüsusi veb sahifəsi vasitəsilə məlumat verə bilərlər. Öz növbəsində, birgə işləyən müəssisələr birgə satınalmalar vasitəsilə xərcləri azalda, miqyasda qənaət yarada, bilik və resurs mübadiləsi vasitəsilə yeni imkanlar əldə edə bilərlər.

Nüfuzlu sahibkara dəstək təşkilatları öz biznes biliklərindən istifadə edir və mikro və kiçik biznesləri təmsil etmək və onların ehtiyaclarını siyasətçilər və sponsorlara çatdırmaq üçün etibarlılıq yaradırlar. Məsələn, sahibkara dəstək təşkilatı firmalar üçün azaldılmış girov tələbləri ilə təcili bank kreditinin verilməsini asanlaşdırıla bilər (Abbasov A.B. 2005: s.93).

KOS-un Azərbaycan ÜDM-ində payı təxminən 20% olmaqda davam edir. Böyük Britaniyada, Almaniyada, Fransada oxşar göstərici 50-60% diapazonunda, İtaliyada isə 80%-dən çoxdur. Həll edilməli olan əlaqəli məsələ, dəstəyin

göstərilməsini tənzimləyən agentliklərin qaydalarının əhatə dairəsindən “çıxarılan” KOS-lar üçün dəstək tədbirlərinə çıxışın təmin edilməsidir. Bu, məsələn, şirkətin dövriyyəsi KOS sektorundan artıq böyüdükdə və daha böyük biznes üçün nəzərdə tutulmuş proqramlara görə onun dövriyyəsi hələ də kifayət etmədikdə mümkündür.

Fikrimizcə, vergi siyasəti məsələlərində KOS-lar üçün sığorta haqlarının güzəştində, təqaüdçü və əlil olan fərdi sahibkarların sığorta haqlarından azad olunmasında ısrar etmək lazımdır. Gənclər sahibkarlığını stimullaşdırmaq üçün isə gənc sahibkarın keyfiyyət baxımından fərqli gənclər siyasətinə, yerli iqtisadiyyatın xammal ixracı iqtisadiyyatından bilik iqtisadiyyatına doğru daha yüksək inkişaf səviyyəsinə yönəlmiş mentorluq sisteminin tətbiqi zəruridir.

Strategiyanın məqsədləri aşağıdakılardır (Анненкова А.А., Жучкова Д.Л. 2019: с.123):

- gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsinə yönəlmiş səmərəli tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi yolu ilə gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- gənclərin sahibkarlığının formalaşması və inkişafına konseptual və idarəetmə yanaşmalarında keyfiyyət dəyişikliklərinin təşviq edilməsi;
- müxtəlif gənc sahibkarlar qruplarının, habelə bu peşə fəaliyyətinə qadir olan gənclərin özünü realizə etməsi üçün şəraitin yaradılması;
- sahibkarlar sinfinin dirçəldilməsi və dəstəklənməsi;
- müsbət dəyişiklik yaratmaq üçün gənclərin inkişafı üçün imkanların yaradılması;
- gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması;
- gənc sahibkarların biznes uğurlarına nail olmaq və özünü realizə etmək üçün “trampolin” yaradılması;
- orta təbəqənin formalaşmasında gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinin rolunun gücləndirilməsi.

Müasir bazar prosesləri yüksək segmentasiya dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Kütləvi bazarlar dövrü həmişəlik tərk edir. Bu gün istehlakçı seçimlərinin müxtəlifliyi və dəyişkənliyi biznes tendensiyalarına təkan verir. Yeni mal və xidmətlər üçün bazarlar yaranır ki, onların tutumu çox cüzdür. Eyni zamanda, anlamaq lazımdır ki, dövlət tənzimlənməsi mövcud qanunvericiliklə müqayisədə KOS-ların vəziyyətini pisləşdirən normaların tətbiqinə mane olmalıdır. Yalnız tam həcmdə və vaxtında həyata keçirilən tədbirlər kompleksi KOS-ların inkişafını aktivləşdirə bilər (Hulbert B., Gilmore A., Carson D. 2019: p.102).

Azərbaycanda KOS-ların inkişafı üçün daxili imkanlardan, xüsusən də, dövlətin həm sənayedə, həm də kənd təsərrüfatında belə imkanları olduğu üçün elmi və təhsil potensialından daha dolğun və səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Yerli texnologiyaların inkişafına sərmayə qoymaq ən vacib sahələrdən biridir, çünki iqtisadi artım daha çox investisiya hesabına baş verir. Biznes mühitinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması zərurətini unutmamalıyıq ki, bu da biznes üçün vergi güzəştləri baxımından qanunvericiliyi yeniləmək üçün federal səviyyədə görülən tədbirlərlə uzlaşır. Həmçinin inzibati maneələrin minimuma endirilməsi, investorlar üçün ən rahat şəraitin yaradılması, KOS dəstəklənməsi üçün səylər göstərmək və təbii ki, ilk növbədə maarifləndirici proqramlar və təcrübələr vasitəsilə insan potensialının tam üzə çıxarılması üçün mümkün olan hər şeyi etmək lazımdır (Кремин А.Е. 2019: с.113).

KOS sahəsində inkişaf institutu funksiyasını yerinə yetirmək üçün mövcud Kredit Zəmanətləri Agentliyinin bazasında KOS İnkişafı üzrə dövlət korporasiyasının yaradılmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, onun əsas vəzifələri müəyyən edilmişdir:

- KOB və KOS dəstək infrastrukturunu formalaşdıran təşkilatlara dəstəyin göstərilməsi;
- KOS dəstəklənməsi üçün Azərbaycan, xarici və beynəlxalq təşkilatlardan vəsaitlərin cəlb edilməsi;
- KOS subyektləri tərəfindən həyata keçirilən investisiya layihələrinin informasiya, marketinq, maliyyə və hüquqi təminatının təşkili;

- AR tərəfindən müəyyən edilmiş müştərilər tərəfindən KOS subyektlərindən malların, işlərin, xidmətlərin illik satınalma həcmində malların, işlərin, xidmətlərin satın alınmasının payının artırılmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi, innovativ məhsulların, yüksək texnologiyalı məhsulların illik satınalma həcmi; (Kərimov C., Kənciyev K. 2004: s.97);

- KOS inkişafı korporasiyası ilə dövlət orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, digər orqanlar və təşkilatlar ilə dəstək göstərmək məqsədilə qarşılıqlı informasiya əlaqəsinin təmin edilməsi;

- KOS dəstəklənməsi tədbirlərinin təkmilləşdirilməsinə, o cümlədən bu sahədə hüquqi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin hazırlanması.

Öz növbəsində, KOS subyektləri və bu cür qurumların dəstəklənməsi üçün infrastrukturunu formalaşdıran təşkilatlar hər il dəstəkləyici orqanlara və korporasiyaya alınan dəstəkdən istifadənin nəticələri barədə hesabat verməli olacaqlar. Güman edilir ki, görülən tədbirlər KOS-un gələcək inkişafını təmin edəcək və ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafına və sosial sabitliyə töhfə verəcəkdir (Володкевич С.И. 2020: с.74).

Bu səbəbdən KOS-ların inkişafı üçün prioritet istiqamətlərə və aşağıdakı məqsədlərə uyğun fəaliyyət göstərmək tələb olunur:

1. Kiçik və orta sahibkarlığa ünvanlı informasiya və konsaltinq dəstəyinin göstərilməsi (məsələn, KOS əhatə dairəsi ilə bağlı materialların hazırlanması və kütləvi informasiya vasitələrində yerləşdirilməsi, onun dəstəklənməsinə yönəlmiş digər təşviqat tədbirləri) (Kərimov C., Kənciyev K. 2004: s.109).

2. KOS maliyyə dəstəyi formalarının dəqiq müəyyən edilməsi və onların həyata keçirilməsi. Maliyyə dəstəyi aşağıdakı formalarda təmin edilməlidir:

- İntestisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün bağlanmış müqavilələr üzrə lizinq şirkətlərinə ödənilmiş lizinq ödənişlərinin bir hissəsinin ödənilməsi, habelə dövlətin kredit təşkilatlarından ödəmək üçün alınmış kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin bir hissəsinin ödənilməsi üçün KOS subyektlərinə subsidiyaların verilməsi;

- əmlak təminatı məbləğinə kredit müqavilələri bağlayarkən dövlətin kredit təşkilatları tərəfindən müəyyən edilmiş tələblərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar KOS subyektlərinin xərclərinin ödənilməsi üçün subsidiyaların verilməsi;

- KOS biznes planlarının, layihələrinin hazırlanması xərclərinin bir hissəsinin ödənilməsi üçün subsidiyaların verilməsi;

- əsas fondların alınması və yaradılması və kommersiya fəaliyyətinə başlaması ilə bağlı xərclərin bir hissəsinin ödənilməsi üçün yeni yaradılmış kiçik sahibkarlıq subyektlərinə subsidiyaların ayrılması;

- öz istehsalı olan malların (işlərin, xidmətlərin) sertifikatlaşdırılması, qeydiyyatı və ya uyğunluğunun təsdiqinin digər formaları ilə bağlı işlərə (xidmətlərə) görə ödənilən xərclərin bir hissəsinin və müvafiq normativ sənədlərin məcburi tələblərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı xərclərin ödənilməsi;

- Ölkə ərazisində sərgi və yarmarka tədbirlərində iştirak xərclərinin bir hissəsinin, o cümlədən ekspozisiyaların daşınması xərclərinin ödənilməsi.

3. Kadrların yenidən hazırlanmasında və ixtisasartırmasında KOS-a köməklik (Володкевич С.И. 2020: с.89):

- KOS üçün biznesin aparılması məsələləri və KOS sahəsində aktual məsələlər üzrə şəhər seminarlarının keçirilməsi;

- vətəndaşların və KOS subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və əməyin mühafizəsi üzrə kurslarda hazırlanması.

Xülasə etmək üçün qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda KOS-ların dəstəklənməsi və inkişafı imkanlarından istifadə edərkən müsbət nəticələrə nail olmaq, o cümlədən KOS sahəsində işçilərin sayının artırılması, iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayında bu sektorda məşğul olanların xüsusi çəkisinin artırılması, yerli istehsalçıların əmtəə məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması, ərazinin ərzaq təhlükəsizliyinin artırılması, sakinlərin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsində sabitlik mümkündür.

II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN GƏLİRLİLİK ANALİZİ VƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

2.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində iş mühitinin kiçik və orta sahibkarlığa təsiri

Kiçik sahibkarlıq ölkə iqtisadiyyatında çox mühüm rol oynayır. Kiçik sahibkarlığın iqtisadi və sosial rolu vətəndaşların sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün öz qabiliyyətlərindən və əmlaklarından sərbəst istifadə etmək hüququndan ibarətdir. İqtisadi cəhətdən firavan olan bütün ölkələrdə ÜDM istehsalında kiçik biznesin payı 50% - dən az deyil.

Dövlət kiçik biznesin inkişaf etdirilməsində maraqlıdır və onu vergi güzəştləri, subsidiyalaşdırılan kreditlər, dövlət sifarişinə prioritet çıxış və digər preferensiyalar vasitəsilə stimullaşdırır. Mövcud qanunvericilik KOS subyektləri üçün bir sıra güzəştlər nəzərdə tutur. Lakin vəziyyət və inkişaf imkanları 2019-cu ilin dekabrında koronavirus epidemiyası ilə dayandırıldı. Xəstələrin sayı gündən-günə artdı və dünya pandemiyanı elan etdi.

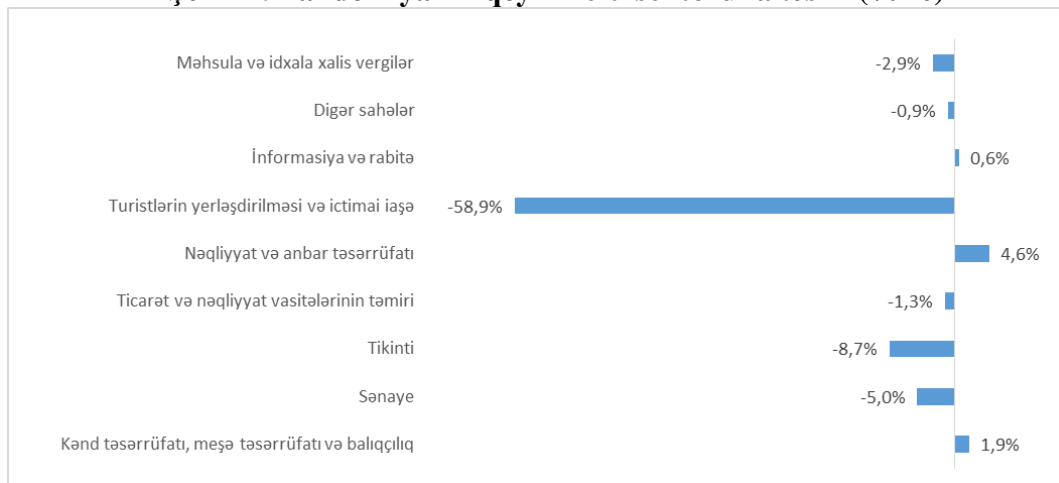
28 fevral 2020-ci ildə Azərbaycanın səhiyyə orqanları ölkədə COVID-19 xəstəliyinin ilk müsbət hal olduğunu bəyan etdilər. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, 8 iyun 2021-ci il tarixinədək Azərbaycanda 335 848-ə yaxın COVID-19 xəstəliyinin 4956-dən çox ölüm halı qeydə alındı. COVID-19 ilə bağlı vəziyyətin qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti fəvqəladə vəziyyət elan etdi və bu, banklar, apteklər və ərzaq mağazaları istisna olmaqla, bütün müəssisələrin bağlanması kimi tədbirləri həyata keçirdi (<https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/coronavirus-covid-19-sme-policy-responses-04440101/>).

Bundan başqa, Azərbaycan hökuməti COVID-19-nun bütün ölkə üzrə yayılmasının qarşısının alınması üçün bir sıra məhdudiyətlər və tədbirlər həyata keçirdi. Azərbaycan hökumətinin qəbul etdiyi məhdudlaşdırıcı tədbirlərə karantin, sosial distansiya, müəssisələrin bağlanması, yerli və beynəlxalq səfərlərə qadağa və ictimai hərəkətlərin məhdudlaşdırılması daxildir. Lakin Azərbaycan hökumətinin

COVID-19 ilə bağlı vəziyyətin qarşısını almaq üçün atdığı bütün addımlar tələb və təklifin kəskin azalmasına gətirib çıxardı.

COVID-19 epidemiyasının baş verməsi Azərbaycan iqtisadiyyatını çaşqın vəziyyətə saldığını inkar etmək olmaz. Azərbaycan hökumətinin qəbul etdiyi məhdudiyət və məhdudlaşdırılma tədbirləri təkcə turizm və mehmanxana biznesi, nəqliyyat və logistika, bank sistemi, həmçinin KOS kimi iri sənaye sahələrinə aid deyil. COVID-19 epidemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına real təsirinin ölçülməsi üçün dəqiq yol xəritəsinin olmadığını nəzərə alaraq, pandemiyanın yayılması vergilərin yığılmasının azalmasına, işsizliyin yüksək səviyyəsinə, mal və xidmətlərin tələb və təklifinin azalmasına, otellərin və digər turizm mərkəzlərinin bağlanmasına gətirib çıxardı. Bundan əlavə, təxminən 1,2 mln işçi karantin və izolyasiya səbəbiylə işlərini itirdi.

Şəkil 1: Pandemiyanın qeyri-neft sektoruna təsiri (%-lə)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>

Xüsusilə, bu, pandemiyanın əsasən təsir göstərdiyi görkəmli sahələri - mehmanxana biznesi və turizm, səyahət, istehsal, pərakəndə ticarət və ictimai iadə sahələrini əhatə edir. Maraqlıdır ki, pandemiya Azərbaycan iqtisadiyyatını dərin tənəzzülə uğratdı.

Azərbaycanda iqtisadi artım və inkişaf ilk növbədə KOS müxtəlif inkişaf dərəcələrindən asılıdır. 2015-ci ildə manatın devalvasiyasından sonra Azərbaycan hökuməti KOS möhkəmləndirilməsi, inkişafı və ölkədə sahibkarlığın vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində siyasət qəbul etmişdir. İqtisadi maraqların

devalvasiyası fonunda Azərbaycan hökuməti KOS inkişafının dəstəklənməsi və onların iqtisadi diversifikasiyasının gücləndirilməsi üçün istehlak mallarının ümumi istehsalı üçün dəqiq çərçivələr qəbul edib. Bundan başqa, COVID-19 alovlanana qədər hökumət Azərbaycanda KOS artım və inkişafının sabitliyinin artırılması haqqında 1771 sayılı fərman imzalamışdır. KOS-ların payına Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinin 90% - i düşür və bu, iqtisadi artım və inkişafın əsasını təşkil edir.

Azərbaycanda COVID-19 epidemiyasının nəticələri qaçılmazdır. KOM-lar böyük firmalara nisbətən daha çox zərər gördü. KOM təchizat zəncirlərində, tələbdə, xammalın çatışmazlığında, xammalın nəqlində gecikmələrdə və ölkədə iqtisadi tənəzzüldən sonra ixrac sifarişlərinin ləğvində kəskin azalma ilə qarşılaşdılar. Müəssisələrin bağlanması xüsusilə mehmanxana biznesində və baqqal pərakəndə ticarətində böyük itkilərə gətirib çıxardı. Tələb və təklifin azalması işsizliyin səviyyəsini daha da artırıb, çünki KOS təxminən 30% - i işsiz qalıb. Bundan başqa, KOS-lar çətin iqtisadi durumu və qeyri-müəyyənlik dövrünü yaşamışlar.

Bu səbəbdən COVID-19 Azərbaycanda KOS-lara təsirinin SWOT analizi aparılmışdır.

Bu analiz aşağıdakı üç tədqiqat sualına cavab tapmağa çalışır:

RQ1. Azərbaycanda COVID-19 pandemiyası Azərbaycanda KOS müəssisələrinə necə təsir etdi?

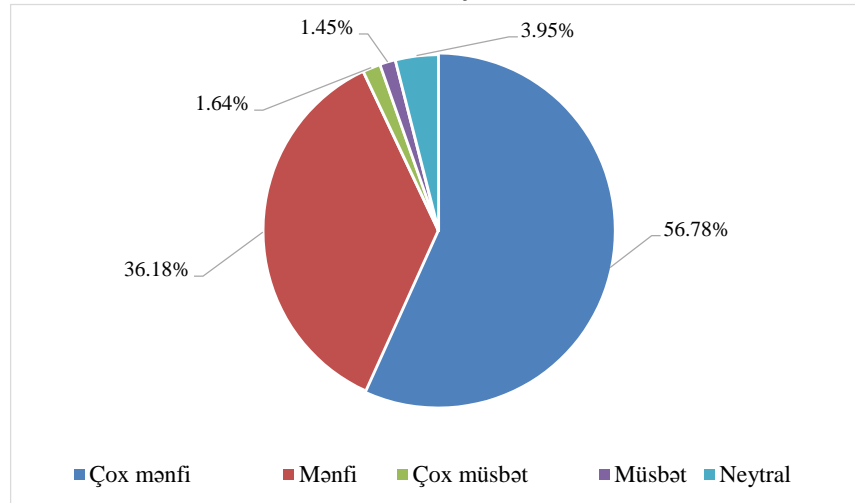
Rq2. Hansı iş sektorlarına ən çox və ən azı COVID-19 pandemiyası ilə təsirləndi?

Rq3. COVID-19 və ondan kənar təsir edən KOS-lərə kömək etmək üçün hansı tədbirlər görüldü?

Bu tədqiqat suallarına cavab olaraq, bu araşdırmanın məqsədi COVID-19 pandemiyasının KOS təsirini qiymətləndirmək və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində onlayn sorğu yolu ilə fəaliyyət göstərən 75 KOS-dan toplanmış məlumatların təhlili ilə mövcud pandemiya şəraitində işgüzar itkilərin azaldılması və yardım etmək üçün KOS-lara siyasət üzrə tövsiyələr verməkdir.

Gözlənilədiyi kimi, tədqiqat nəticələri, COVID-19 pandemiyanın Azərbaycanda fəaliyyət göstərən KOS-lara kütləvi təsir etdiyini bildirdi. Aşağıdakı qrafik, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən COVID-19 pandemiyasının təsirini təmsil edir və bu sənədin təklif etdiyi ilk tədqiqat sualına (RQ1) cavabını verir. Tədqiqat işində iştirak edən müəssisələrin təxminən 92,97 %-i COVID-19 səbəbindən, bağlanma səbəbindən isə 56,78% və 36,18%, iş əməliyyatlarına çox mənfi və ya mənfi təsir etdiyini göstərdi. Müqayisədə, müəssisələrin yalnız 3.1 %-i, pandemiyanın onlara nisbətən çox müsbət və ya müsbət təsirini müvafiq olaraq 1,64% və 1.45% ilə müqayisə etdi. Yalnız 3.95% heç bir təsir hiss etmədiklərini söylədi (Qrafik 1).

Qrafik 3: COVID-19-un Azərbaycanda KOS-lara təsiri

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Karantin tədbirləri zamanı dəyişikliklərə əsaslanaraq, respondentlərin 21,61%-i biznes əməliyyatlarının məhdud müştəri sayına görə COVID-19 pandemiyası ilə başa çatdığını söylədi. Eyni şəkildə, biznes əməliyyatlarını dayandıran müştərilərin sayı 21,62% təşkil edib. Bundan başqa, Azərbaycanın iri şəhərlərində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarların sayına əsaslanaraq, tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki, KOS-ların 47,25% - i aşağı tempə işləməyə davam etmiş və yalnız 9,56% - i tam gücü ilə işləmişdir.

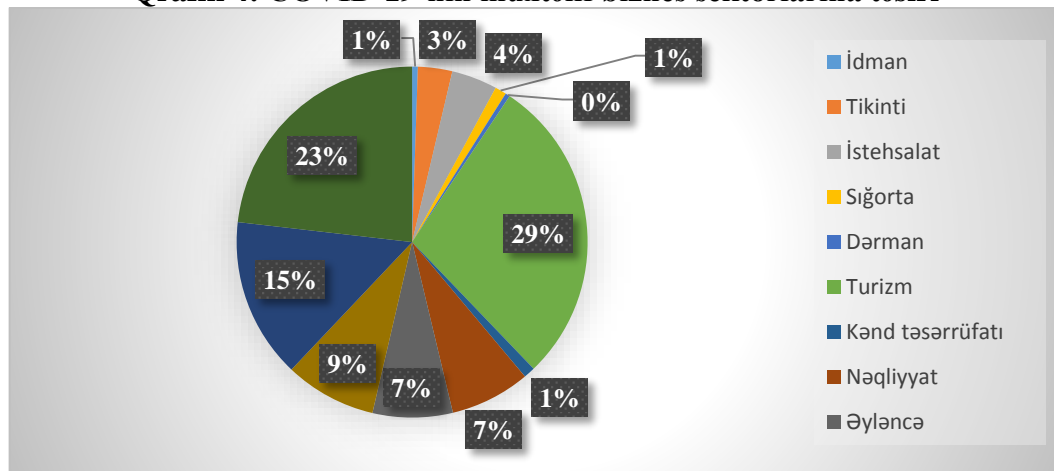
Aşağıdakı diaqram (Qrafik 2) COVID-19 pandemiyasının Azərbaycandakı müxtəlif biznes sektorlarına təsirini təmsil edir və bu kağızın təklif etdiyi ikinci tədqiqat sualına (RQ2) cavabını verir. Anketin nəticələri daha sonra turizmin

(26,6%), restoran və kafe sektorunun (22.1%) və təhsil sektoru (13,6%), apteklər (0.2%), sığorta (0.8%) və kənd təsərrüfatı (1,2%) pandemiya ən az təsirlənənlər arasındadır. Aşağıdakı diaqram, respondentlərin cavablarında göstərilən digər sektorların faizlərini göstərir.

COVID-19 pandemiyasında, Azərbaycanın böyük şəhərlərində KOS-lar arasında iş əməliyyatlarına təsir edən əsas məsələlərə görə, maliyyədə (65,86%), tələbin azalması (46.05%), tədarük zəncirinin pozulması (48.68%), satış və qazancda (37.23%) azalma barədə əhəmiyyətli problemlər olduğu bildirildi. Nəticələr bir çox iş yerinin maddi cəhətdən kövrək olduğunu göstərir. Nəticələr göstərir ki, bir çox müəssisələr maliyyə cəhətdən qeyri-sabitdir. Bundan əlavə, araşdırmada iştirak edən sahibkarların əksəriyyəti tələbin azalmasının ilk növbədə müştəri itkisi və alıcı axını səbəbindən baş verdiyini göstərdi. Beləliklə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, bir çox KOS-lar maliyyə sabitliyinə, tələb məhdudiyətlərinə və təchizat zəncirinin pozulmasına qarşı həssasdırlar.

Dövlət siyasəti və pandemiyanın nəticələrinin aradan qaldırılması üçün Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər barədə araşdırdığımız zaman, iştirakçıların 78,39%-i hökumətin iqtisadiyyatın bərpası və kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə dəstəyi ilə bağlı narahatlığından xəbərdar idi. Respondentlərin qalan 21,61%-i dövlət dəstəyi mexanizmlərindən xəbərsiz olduqlarını bildirdilər.

Qrafik 4: COVID-19-nin müxtəlif biznes sektorlarına təsiri

Mənbə: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/coronavirus-covid-19-sme-policy-responses-04440101/>

Tədqiqat işi bildirdi ki, KOBİ-lərin yalnız 37,69% -i COVID-19 pandemiyasının KOS-lara təsirini yüngülləşdirmək üçün qəbul edilmiş hökumət siyasətindən və tədbirlərin tamamilə razı olduğunu bildirdi və 35,68% razı qaldı, 13,07 % isə narazı qaldı. Respondentlərin 2,51% - i cavab verməkdə çətinlik çəkdiklərini bildiriblər. Sorğu göstərir ki, kiçik və orta müəssisələrin 94,47% - i Azərbaycan hökuməti tərəfindən maliyyə dəstəyinə ehtiyac duyur, lakin apteklərdə, sığorta və kənd təsərrüfatında çalışan sahibkarların 5,53% - i maliyyə cəhətdən sabit idi və hökumət tərəfindən dəstəyə ehtiyac duymurdu.

Azərbaycan hökumətinin vergi fasilələri və vergi tətilləri kimi tətbiq etdiyi vergi güzəştlərinə gəldikdə isə, sahibkarların yarısından çoxu pandemiyanın KOS-a təsiri ilə mübarizə tədbirləri barədə müsbət fikir bildiriblər. Tədqiqat göstərir ki, respondentlərin 20% - i Azərbaycan hökumətinin KOS-lara tətbiq etdiyi vergi güzəştlərindən xəbərsizdirlər. Respondentlərin əksəriyyəti vergi güzəştlərinə müsbət yanaşsalar da, 64,82% - i onlardan istifadə etmədiklərini bəyan edib. Digər respondentlər isə (35,18%) dövlət vergi güzəştlərindən istifadə etdiklərini bildiriblər.

Üçüncü tədqiqat sualına (RQ3) cavab verilmişdir, çünki bu sualda müxtəlif ölkələrin təcrübəsi haqqında sorğunun nəticələri və mövcud ədəbiyyat əsasında COVID-19 dövründə pandemiya əziyyət çəkən KOS-lara yardım göstərilməsinə dair direktiv orqanlar üçün tövsiyələr verilmişdir.

Ölkələr hazırda qarşı-qarşıya gəldikləri xüsusi vəziyyətə görə KOS-lara kömək etmək üçün fərqli tədbirlər gördülər. Xalq sağlamlığı ən prioritet olsa da, COVID-19 pandemiyasının KOS iqtisadi təsirini azaltmaq üçün bir sıra təşəbbüslər həyata keçirildi. "Bir çox dövlət qısa müddətli likvidliyi qorumaq üçün bu çətin vaxtlarda KOS və öz-özünə işləyən insanlara kömək etmək üçün dərhal addımlar atdı. Bu siyasət müxtəlif formalarda və ölçülərdə oldu. Bəzi hökumətlər iqtisadi və iş mühitini yumşaltmaq qabiliyyəti olan daha geniş əsaslı təşəbbüslər üzərində cəmləşdilər. Məsələn, bir neçə ölkədə Mərkəzi banklar kommersiya banklarına KOS-a əlavə kreditlər verməyə və pul-kredit şərtlərini zəiflətməyə icazə verərək

kreditləşmənin stimullaşdırılması üzrə tədbirlər gördülər. Avropa Mərkəzi Bankı və ABŞ Federal ehtiyat sistemi, məsələn, görünməmiş hərəkətlər etdi".

Tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq, Azərbaycan siyasətçiləri COVID-19 pandemiyasının KOS-lara təsirinin azaldılması üçün qəbul edə biləcək müxtəlif siyasi tədbirlər mövcuddur. Buna cavab olaraq siyasi tədbirlər aşağıdakı sahələri əhatə edir:

- Vergilərin, borc ödənişlərinin, sosial təminat ödənişlərinin və kommunal ödənişlərin təxirə salınması

Vergi təxirə salınması, Azərbaycan hökumətinin COVID-19-dan əziyyət çəkən KOS-lara kömək edə biləcəyi siyasət tədbirlərindən biridir. Ən çox görülən vergi təxirə salınması gəlir vergisi və korporativ vergidir. Bəzi ölkələrdə müəyyən iş sektorlarında korporativ və gəlir vergisinin təxirə salınması həyata keçirilmişdir. Məsələn, Kolumbiya turizm və aviasiya sənayesi üçün gəlir vergisi təxirə salınmışdır. İngiltərədə də bir illik biznes dərəcələri vergisi ödəməkdən bütün qonaqpərvərlik, pərakəndə və istirahət müəssisələrini azad etmişdir (Akbulaev N., Məmmədov I., Əliyev V. 2020: s.5).

Bu tədqiqatın nəticələrinə görə, Azərbaycan hökuməti turizm, restoran və kafelər, həmçinin COVID-19 pandemiyasından daha çox mənfi təsir göstərən təhsil üçün gəlir vergisinin təxirə salınması müəyyən olundu.

Sosial təminat haqqının təxirə salınması Azərbaycan hökumətinin edə biləcəyi daha bir tədbirdir. Tədbirlər geniş sosial təminat sistemlərinin geniş spektrinə görə dəyişir. Təxirə salınması bəzən xüsusi sənaye yönümlüdür. Türkiyədə də əyləncə və mehmanxana biznesi, ticarət mərkəzləri, pərakəndə ticarət, avtomobil sənayesi, qara metallurgiya, qida və içki məhsulları istehsalçılarına və tekstil sektorlarına altı ay müddətinə sosial təminat üzrə ödəmələr təxirə salındı.

Bəzi ölkələr müəssisələr üçün likvidlik və xərclər ilə bağlı çətinlikləri minimuma endirmək məqsədi ilə kommunal xidmətlər (Fransa, Litva, Belçika) və icarə ödənişləri (Fransa, Çin, Tayland) üzrə tariflərə möhlət verdilər. Bəzi hallarda, bu tədbirlər əsasən KOS-lara yönəldilmişdir.

- Maliyyə yardımı kreditləri

Azərbaycanda dövlət orqanları təbii fəlakətlər zamanı COVID-19 pandemiyasından zərər çəkmiş KOS-lara maliyyə yardımı göstərilməsi üçün kreditlərin verilməsi imkanını da nəzərdən keçirdilər. Məqbul ödənişləri təmin etmək üçün maliyyə yardımı kreditləri nisbətən aşağı faiz dərəcələri ilə uzunmüddətli geri qaytarılma müddəti ilə verildi. Həmçinin dünyanın bir çox hökumətləri də kommersiya banklarının kiçik biznesin kreditləşdirilməsinə həvəsləndirilməsi siyasətini qəbul etmiş və genişləndirmişlər (Akbulaev N., Məmmədov I., Əliyev V. 2020: s.9).

Bəzi ölkələrdə Mərkəzi banklar kommersiya banklarına qarşı ehtiyat tələblərini yumşaltdı ki, bu da onların kreditləşməsinə genişləndirməyə imkan verdi. Asiya və Avropa ölkələrinin hökumətləri, xüsusilə KOS-ların kredit əldə etməsinə kömək etmək üçün bank zəmanəti sistemlərini tətbiq etmiş və ya gücləndirmişlər. Onların arasında Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya, böyük Britaniya, Fransa, Avstriya, İtaliya, Almaniya, Belçika, Hollandiya, Danimarka ölkələri daxildir (Zoltan J., Carlsson B., Karlsson C. 2019: p.70).

Müxtəlif tədbirlərə gəldikdə isə, bu tədbirlər zəmanət almaq hüququna malik olan firmaların və KOS-ların dairəsinin genişləndirilməsini, kredit təminatlarının payının artırılmasını, kredit məbləğinin faizlə artırılmasını, dövlət maliyyələşməsi təklifinin genişləndirilməsini, həmçinin kreditləşmə prosedurunun sürətini artırmağı nəzərdə tutmuşdur.

- Subsidiyalar və qrantlar

Kiçik sahibkarlara birbaşa maliyyə yardımı yayılmağa başladı: Hökumətlər, bölgələr və şəhərlər müxtəlif yerli firmalara qrantlar və subsidiyalar verdi. Bu subsidiyalar müxtəlif üsullarla, o cümlədən birdəfəlik ödənişlərin və vergi güzəştlərinin birləşməsi ilə verildi. Məsələn, Çilidə çətinliklər yaşayan müəssisələr üçün mövcud məqsədli subsidiyalar proqramı 2020-ci ilin aprel ayından etibarən turizm müəssisələrinə şamil edilmişdir (Streltsov R. S. 2021: p.52).

Belçikada kiçik və orta ölçülü müəssisələr ayda 1300-dan 1600 avroya qədər birbaşa dəstək aldılar. Brüssel şəhəri qapılarını bağlamaq məcburiyyətində qalan müəssisələrə 4000 avro (bərbər dükanı üçün 2000 avro) məbləğində ödəniş təklif

edir. Qapılarını bağlamaq məcburiyyətində olan şirkətlər 5000 avro məbləğində ödəniş alacaqlar, iş saatlarını dəyişdirməli olan şirkətlər isə 2500 avro məbləğində ödəniş alacaqları bildirildi. Firləndiyada isə qapılarını bağlamaq məcburiyyətində olan şirkətlərə 4000 avro məbləğində ödəniş tətbiq edildi.

- Struktur siyasət tədbirləri

Bəzi ölkələrdə hökumətlər KOS-lara yeni iş üsullarının tətbiqində, rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsində və bazarın əhatə dairəsinin genişləndirilməsində yardım göstərmək üçün proqramlar həyata keçirdilər. Bu cür qısamüddətli yanaşmalar kəskin problemləri həll etmək üçün istifadə olunur, lakin onlar da KOS-un uzunmüddətli inkişafına kömək edir, onların maliyyə və fiziki sabitliyini gücləndirir (Чазова И.Ю., Мухина И.А. 2020: с.69).

İnkişaf etməkdə olan alternativ bazarları, uzaq işi və rəqəmsallaşdırmanı, eləcə də yenilikləri və kadr hazırlığını dəstəkləyən strategiyalardan bəziləri bunlardır. KOS-lar yeni texnologiyalar və metodları tətbiq etməyə daha az meyilli olduqları üçün bu siyasət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeni texnologiyaların və metodların istifadəsinin genişləndirilməsi müəssisələrə böhrandan sonrakı dövrdə rəqabət qabiliyyətini və böyük tendensiyalar nəticəsində yaranan çağırışların öhdəsindən gəlmək bacarığını artırmağa kömək edir.

Azərbaycan hökuməti COVID-19-un daha da yayılmasının qarşısının alınması və KOS-larda pandemiyanın təsirini zəiflətmək üçün məhdudiyyətləri məhdudlaşdırmaq üçün addımlar atmağa davam edir. KOS-ların rəhbərliyinə pul vəsaitlərinin hərəkətinə olan biznes tələbatlarını səmərəli qiymətləndirmək, lazımsız xərcləri azaltmaq və KOS-lar üçün gələcək maliyyə risklərinin qarşısının alınmasına yönəlmiş planlar hazırlamaq tövsiyə olunur. Hökumət və banklar kimi digər ticarət palataları likvidlik problemlərinin həlli, müəssisələrin bağlanması qarşısının alınması, beynəlxalq və yerli tərəfdaşlarla görüşlər yolu ilə işdən çıxarılmaların sayının azaldılması üçün stimullaşdırıcı tədbirlər paketləri təklif edirlər.

2.2. Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas iqtisadi göstəriciləri

Gəlirlilik analizi

Bütün ölkələrdə KOS böyük iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malikdir. KOS inkişafının yüksək səviyyəsinə nail olunması demək olar ki, bütün postsovet dövründə iqtisadiyyatın inkişafının strateji milli məqsədi kimi kifayət qədər israrla bəyan edilmişdir. Çünki KOS iqtisadi inkişafda, insanların tələbatının ödənilməsində, həmçinin iş yerlərinin yaradılmasında, özünüməşğulluq imkanlarının yaradılmasında mühüm rol oynayır. Baxmayaraq ki, müasir təsəvvürlərə görə, KOS xüsusi çəkisinin makroiqtisadi göstəricilərdə inkişaf səviyyəsindən asılılığı U - obrazlı xarakter daşıyır, belə ki, ən zəngin və ən yoxsul ölkələrdə maksimuma çatır, Azərbaycanda da sahibkarlıq fəaliyyətinin gücləndirilməsi üçün müəyyən potensial vardır.

Bir daha ölkə üçün KOS əhəmiyyəti "2020-ci ilə qədər olan dövrdə Azərbaycan Respublikasının inkişafı üçün milli məqsədlər və strateji vəzifələr haqqında" AR Prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş 2016-2020-ci illər üçün milli layihələr sırasına daxil edilməsi və "KOS dövlət dəstəyi haqqında" layihəsi ilə nümayiş etdirilmişdir. Eyni məqsəd AR Prezidentinin "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" fərmanında saxlanılmışdır (Akbulaev N., Məmmədov I., Əliyev V. 2020: s.6).

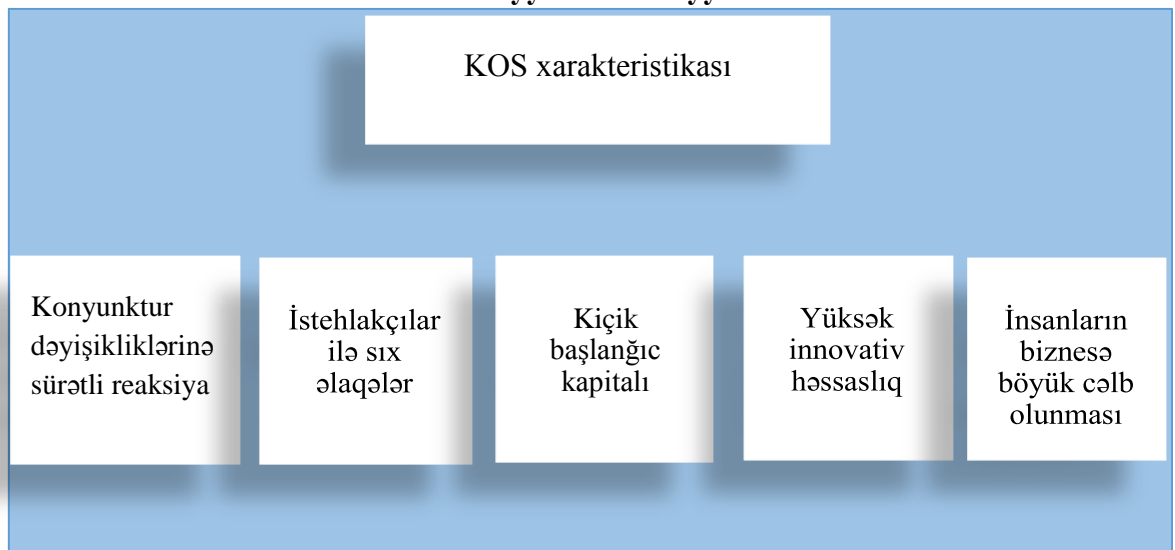
Lakin 2016 - 2019-cu illərdə Azərbaycanda KOS inkişaf dinamikası çox yaxşı idi. Tədqiqatçılar KOB miqyasının qeyri-kafi göstəricilərini, həmçinin sahibkarlığın özünün deformasiyaya uğramış xarakterini-iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə paylanmada disproporsiyaları, əmək məhsuldarlığının aşağı olmasını, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin "miniaturlaşmasını" qeyd edirlərdi.

KOS-lar əsasən qlobal iqtisadi artımın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirərək tədricən milli iqtisadiyyatların əsasını təşkil edirlər. Belə müəssisələrin xüsusiyyətləri maliyyələşmənin spesifik xarakteri, dövriyyə kapitalının yüksək payı, onların sürətlə dəyişən iqtisadi şəraitdə əhəmiyyətli

dərəcədə hərəkətliliyini təmin edir. 2020-ci ildə genişlənən pandemiya və onun yaratdığı iqtisadi böhran dünya və milli iqtisadiyyatların bütün tərkib elementlərinin fəaliyyətinə əhəmiyyətli düzəlişlər etmişdir. Bununla yanaşı, ekspertlərin böyük hissəsi qeyd edir ki, ən çox KOS sektoru mənfi təsirə məruz qalıb ki, bu da izah olunur (<https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/coronavirus-covid-19-sme-policy-responses-04440101/>):

- bu sektorun müvəqqəti olaraq azaldılmış istehlak tələbi ilə mal və xidmət istehlakından yüksək asılılığı;
- məhdud resurslar;
- kapital girişi olmaması;
- logistika zəncirlərində fasilələr;
- maliyyə qeyri-sabitliyi;
- pandemiya şəraitində qeyri-müəyyənliyin artması.

Sxem 1: KOS-ların fəaliyyətinin müəyyənedici amilləri

Mənbə: Streltsov R. S. 2021: p.70

Eyni zamanda, 2020-ci ildə Azərbaycanın KOS subyektlərinin fəaliyyəti üzrə analogi ümumiləşdirici qiymətləndirmələr elmi ədəbiyyatda təqdim olunmayıb. Burada 2020-ci ildə Azərbaycanın sahibkarlıq fəaliyyətinin KOS subyektlərinin fəaliyyətinin dinamikasının trendləri və qanunauyğunluqları nümayiş olunardı.

Cədvəl 1: Azərbaycanın Mikro və KOS subyektləri üzrə müəssisədə çalışan işçilərin sayı (2019-2020-ci illər)

İqtisadi fəaliyyət /mülkiyyət növləri	Cəmi	2019			Cəmi	2020		
		Mikro	Kiçik	Orta		Mikro	Kiçik	Orta
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	16,749	2,425	3,961	10,363	18,175	2,231	4,562	11,382
Sənaye	79,994	5,081	14,538	60,375	80,104	4,442	15,901	59,761
Mədənçıxarma sənayesi	4,249	386	1,360	2,503	4,533	403	1,582	2,548
Emal sənayesi	47,423	3,950	10,536	32,937	47,270	3,327	11,304	32,639
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	13,521	558	859	12,104	14,485	501	962	13,022
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	14,801	187	1,783	12,831	13,816	211	2,053	11,552
Tikinti	48,551	3,537	11,280	33,734	58,734	3,845	14,425	40,464
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	57,928	7,675	18,297	31,956	55,347	7,126	19,239	28,982
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	21,513	1,645	4,758	15,110	23,139	2,017	4,865	16,257
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə	13,807	1,735	3,958	8,114	13,950	1,932	3,556	8,462
Informasiya və rabitə	14,888	1,616	3,217	10,055	15,311	1,910	3,697	9,704
Dəşinməz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	8,555	2,218	3,491	2,846	9,895	2,502	3,990	3,403
Təhsil	9,348	1,720	2,492	5,136	8,682	1,875	1,700	5,107
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	15,403	1,814	4,725	8,864	16,021	2,197	4,776	9,048
Digər sahələr	45,519	10,767	14,355	20,397	49,365	10,773	15,414	23,178

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

Cədvəl məlumatlarında görüldüyü kimi, 2020-ci ildə sahibkarlıq fəallığı azalmışdır. Ən çox zərər görmüş mikro sahibkarlıq subyektlərində çalışan işçilər olmuşdur. KOS subyektlərinin sayının ümumi azalması, demək olar ki, eyni böyüklük təşkil etdiyinə görə, koronavirus böhranının təsirini daha çox öz üzərində hiss edən məhz mikro-müəssisələrin olması nəzəri fərziyyə ilə təsdiq edilir.

Cədvəl 2: Ölkədəki KOS müəssisələrinin əsas göstəriciləri

İllər	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
təsərrüfat subyektlərinin (kiçik) ümumi sayı	248288	165277	186898	183271	187598	165386	4930	5956
Orta				4104	4097	4217	2138	2726
Mikro							237815	262622
- təsərrüfat subyektlərində (kiçik) işçilərin sayı	95503	108976	115035	87626	100957	101898	76052	85072
Orta				196440	180142	188234	172366	206950
Mikro							35014	40233
Təsərrüfat subyektləri (kiçik) tərəfindən məhsulun buraxılışı (milyon manat)	5100.6	6072.6	5951.7	4718.4	4666.1	4884.7	2282.0	2553.8
Orta				1403.7	1165.1	1384.9	8036.8	9309.1
Mikro							7082.9	7523.8
Yeni iş yerləri (min nəfərlə)	95.685	82.969	105.120	91.119	196.539	281.446	238.947	192.017

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

İndisə eknometrik təhlil aparaq.

Cədvəl 2-də əks olunan KOS tədqiq olunan sisteminin göstəricilərini, asılı və sərbəst dəyişənləri aşağıdakı kimi müəyyən edək:

Asılı dəyişən:

- Y-ölkədə yeni iş yerlərinin yaradılması.

Sərbəst dəyişənlər:

- X1-təsərrüfat subyektlərinin ümumi sayı;

- X2-təsərrüfat subyektlərinin işçilərinin sayı;
- X3-təsərrüfat subyektlərinin istehsal həcmi.

Beləliklə, KOS sayının, məşğulluq sayının və istehsalın həcmində yeni iş yerlərinin yaradılmasına təsirini xarakterizə edən əlaqə tənliklərinin (ikiqat reqressiya və çoxölçülü xətti reqressiya modelləri) yaradılması bizim ekonometrik tədqiqatımızın predmetidir.

Ekonometrik tədqiqat mərhələsində X1, X2 və X3 sərbəst dəyişənlərindən asılılığın kombinə edilmiş xətti çoxölçülü reqressiya modelləri qurulmuşdur.

Bu mərhələləri cüt və çoxölçülü reqressiya modelləri və onların kəmiyyət xüsusiyyətlərini aşağıdakı cədvəl şəklində qarşılıqlı tənliklər formasında göstərək.

Cədvəl 3: KOS sistemində mövcud asılılıqların reqressiya modelləri

	Modellər	Determinasiya əmsalı	Fisher Statistika	Darbin - Uotson
1	$Y=29,63+0,01X1$	$R^2 = 0,24$	F=5,71	DW=0,54
2	$Y=55,48+0,01X2$	$R^2 = 0,23$	F=5,16	DW=0,64
3	$Y=61,34+0,01X3$	$R^2 = 0,53$	F=9,74	DW=0,95
4	$Y=-43,62+0,01X1+0,01X2$	$R^2 = 0,54$	F=10,01	DW=1,25
5	$Y=26,97+0,01X1+0,01X3$	$R^2 = 0,41$	F=5,98	DW=1,02
6	$Y=42,68+0,01X2+0,01X3$	$R^2 = 0,40$	F=5,69	DW=0,97
7	$Y=-33,59+0,01X1+0,01X2+0,01X3$	$R^2 = 0,55$	F=6,58	DW=1,28

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qurulmuş reqressiya modellərinin keyfiyyətini qiymətləndirək. Bu məqsədlə istifadə olunan qiymətləndirmə mexanizmlərinin nümunələri R^2 determinasiya əmsalı, F-Fisher statistikasını, DW - Darbin-Uotson statistikasını və s.göstərilə bilər. Bu meyarlardan ən çox istifadə edilən R^2 determinasiya əmsalıdır.

Məlum olduğu kimi, reqressiya təhlilinin əsas məqsədi Y-asılı dəyişən davranışını izah etməkdir. Hər hansı bir dəst üçün, Y-asılı dəyişənin qiyməti bəzi müşahidələrdə nisbətən aşağıdır və digər müşahidələrdə nisbətən yüksəkdir.

R^2 Müəyyənlik əmsalı 0 ilə 1 arasında dəyişir, bu da $0 \leq R^2 \leq 1$ deməkdir.

Deməli R^2 – nin qiyməti vahidə nə qədər yaxın olarsa sərbəst dəyişənlər ilə asılı dəyişən arasındakı əlaqə bir o qədər güclüdür. 0-a yaxın olmağı isə əksini göstərir.

KOS ikiqat və çoxölçülü reqressiya modellərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, onların miqdarı R^2 -nin müəyyənləşdirici əmsalının dəyərindən asılı olaraq, Cədvəl-də reqressiya modellərinin keyfiyyətinin çox aşağı olduğu qənaətinə imkan verir. İdarəetmə həlləri optimal həll olmayacaqdır.

Qeyd edək ki, reqressiya modellərinin keyfiyyəti ilə bağlı nəticəmiz Fisher və Darbin-Uotsonun statistikasını ilə də təsdiqlənir. Bu modellər arasında bir qədər yüksək keyfiyyətə malik olan aşağıdakı modelə diqqət yetirək.

Aşağıdakı cədvəldə eViews proqram paketi əsasında bu xətti çoxölçülü reqressiya modelinin qurulması üçün statistik məlumatlar verilmişdir.

Dəyişən	Əmsal	Std.Xəta	t-Statistika	Prob.
C	-33.59286	39.42629	-0.852042	0.4068
X1	0.000454	0.000195	2.327475	0.0334
X2	0.000313	0.000140	2.234946	0.0400
X3	0.002106	0.003218	0.654418	0.5221
R-kvadrat	0.552551	Orta asılı var		107.3649
Düzəliş R-kvadrat	0.468654	S. D. asılı var		66.41905
S. E. reqressiya	48.41515	Akaike Məlumat meyarı		10.77436
Cəm kvadratin məbləği	37504.42	Schwarz meyarı		10.97351
Log ehtimal	-103.7436	Hannan-Quinn kriter.		10.81323
F-statistika	6.586089	Durbin-Watson stat		1.284321
Prob(F-statistika)	0.004160			

İş yerlərinin yaradılmasının X_1 , X_2 və X_3 reqressorlarından ümumiasılılığını əks etdirən,

$$Y = -33,59 + 0,01X_1 + 0,01X_2 + 0,01X_3$$

$$P \quad (0,41) \quad (0,03) \quad (0,04) \quad (0,52)$$

modeli daha keyfiyyətli və real model hesab etmək olar.

Reqressiya modeli üçün, müəyyənləşdirmə əmsalı R_2 -nin dəyəri $R_2 = 0.55$ -ə bərabərdir. Buna görə, Modelə daxil olan X_1 , X_2 və X_3 reqressorları yeni iş yerlərinin

yaradılmasını əks etdirən Y-asılı dəyişənin dəyişkənliyinin 55% -ni izah edir. Digər tərəfdən, Cədvəl 3-də, model 3-də, $F_{\text{fakt}} = 6.59 > F_{\text{krit}} = 3.06$, yəni bu model üçün Fisher meyarının həqiqi dəyəri nəzəri dəyərindən daha böyükdür. Buna görə də, reqressiya modeli vacib bir model hesab edilə bilər.

Reqressiya modellərinin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də çoxölçənin ortaya çıxmasıdır. Klassik reqressiya modelinin şərtlərindən biri xətti dəyişənlərin xətti asılı olmasıdır. Bu vəziyyətin pozulması çoxölçülü olmağın meydana gəlməsinə səbəb olur. Modeldəki çoxölçülü müxtəlif səbəblərə görə baş verə bilər:

- İlk məlumatların kiçik dəyişiklikləri - məsələn, müşahidələrin sayının artması modelin əmsalının qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur;

- Bütövlükdə model əhəmiyyətli olsa da, qiymətlərin standart xətası böyükdür və əhəmiyyəti aşağıdır;

- əmsalların dəyərlərinin əlamətləri nəzəriyyəyə ziddir və ya çox miqdarda olur.

Çoxölçülü suallara birmənalı cavab vermək mümkün deyil. Hətta bəzi ekonometriklər bu barədə heç narahat olmamağı məsləhət görürlər. Real həyatda çoxmüxtəlifliyin aradan qaldırılması üçün fərqli yanaşmalardan istifadə olunur.

Məlum olduğu kimi, xətti reqressiya təhlili mövzusu sosial-iqtisadi sistemlərin göstəriciləri arasındakı xətti münasibətlərin qiymətləndirilməsidir. Ancaq real sosial-iqtisadi sistemlərin səviyyəsində bu cür asılılıqlarda bir priori yoxdur. Buna görə, ekonometrik tədqiqatlarda, xətti asılılıqlara göstəricilər arasında qeyri-xətti asılılıqları gətirmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yanaşma bir çox hallarda mümkündür və real vəziyyətə kifayət qədər adekvat olan idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan verir.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, kiçik sahibkarlıq kapitalı çox vaxt böyük olmur ki, bu da istehsal imkanlarını təbii olaraq daraldır və istehsalatda xüsusilə vacib olan resursların (elmi-texniki, maliyyə, istehsal, əmək və s.) cəlb edilməsi ehtimalını məhdudlaşdırır. Bununla yanaşı, KOS-lar innovasiya proseslərinin kommersionlaşdırılmasında tez-tez vasitəçi kimi çıxış edirlər. KOS-ların əsas

problemlərindən biri resursların məhdudluğu hesab olunur ki, bu da bir çox müəssisələrin ödəmə qabiliyyətinə və qısa həyat dövrünə gətirib çıxarır. Kiçik şirkətlər bank kreditlərini alırlar və bunun əvəzinə öz müəssisələrini işə salmaq və ilkin idarə etmək üçün daxili və ya şəxsi vasitələrə etibar edirlər.

Beləliklə, bunlar yerli sahibkarlıq sektorunun zəifliyini, makroiqtisadi problemlərə və xarici təsirlərə qarşı zəifliyini göstərir. Buna görə də 2022-ci ildə yeni koronavirus infeksiyasının yaranması və onun yayılmasını ləngitmək üçün məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi kimi Azərbaycanın KOS-a təsirinin qiymətləndirilməsi əhəmiyyətli elmi və praktiki maraq doğurur.

2.3. Dünyadakı kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı və mövcud vəziyyətinin təhlili

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə KOS inkişafı daha da sürətlə gedir, çünki milli hakimiyyət bu cür müəssisələrə böyük əhəmiyyət verir və onlara inkişaf və təkmilləşmədə hər cür dəstək verir, KOS çox sayda dəstək proqramları hazırlayır və hər cür güzəştlər verir. Əvvəldən yazıldığı kimi, bu ölkələrdə KOS çox mühüm iqtisadi və sosial rol oynayır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə KOS iqtisadiyyatın sabit inkişafı üçün əsas olan orta sinifdir və əhalinin əksəriyyətinin məşğulluğu təmin edilir. Bu ölkələrdə ÜDM-in təxminən 50-70%-i məhz KOM tərəfindən istehsal olunur. ABŞ və Avropada KOS inkişafı ilə bağlı vəziyyətə nəzər salmaq.

Əvvəlcə ABŞ-da KOS inkişafına nəzər salmaq. Amerikanın qanunvericiliyinə əsasən, KOM kateqoriyasına işçi heyətinin sayı 500 nəfərdən çox olmayan təsərrüfat subyektləri daxildir. Amerikada bütün KOM 3 kateqoriyaya bölünür (Кремин А.Е. 2019: c.7):

- Mikro Müəssisələr-işçilərin sayı 20 nəfərə qədər olan firmalar;
- Kiçik müəssisələr-20-dən 100-ə qədər;
- Orta müəssisələr-100-dən 500 nəfərə.

İşə götürmə işçilərinin əməyindən və firmanın sahibinin maddəli işçiləri cəlb etmədən işlədiyi müəssisələrə ayrıca ayırırlar.

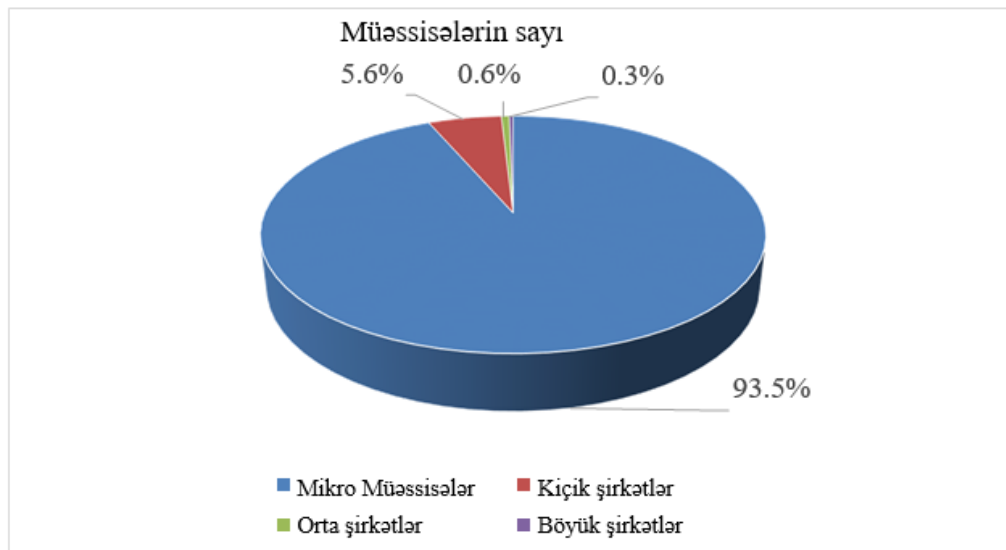
Hazırda Amerikada 500-dən az işçisi olan 7 milyona yaxın müəssisə var ki, bunların 6 milyonunda hər birində 20-dən az işçi çalışır. Bundan əlavə, ABŞ-da 18,4 milyon qeyri-kənd təsərrüfatı fərdi müəssisəsi var.

Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da hər il yeni iş yerlərinin 75%-i KOS qeyri-maliyyə sektorunda yaradılır ki, burada ən son avadanlıq və yüksək texnologiyalar hazırlayan bütün mütəxəssislərin 39%-i cəmləşmişdir (Zoltan J., Carlsson B., Karlsson C. 2019: p.74).

ABŞ-da KOS müxtəlif sahələrdə- istehsalatda, ticarətdə, sosial elmlər sahəsində, maliyyə sektorunda və innovasiyalar sahəsində fəaliyyət göstərir. Kiçik müəssisələrin sayı durmadan artır. Hal-hazırda Amerikada iş yerlərinin üçdə iki hissəsi KOS kateqoriyasına aid olan şirkətlər və qurumlar tərəfindən yaradılıb. Şəkildən görüldüyü kimi, kiçik sahibkarlıq əhəmiyyətli dərəcədə iştirak edir, bu onunla bağlıdır ki, ABŞ-da kiçik sahibkarlıq iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır. Həmçinin, ABŞ-dakı kiçik sahibkarlar sağlamlıq və təhlükəsizlik qaydaları kimi bir çox federal qaydalardan azadlığa nail oldular. Müqavilə maliyyələşdirməsində federal dolların 35%-dən çoxu kiçik sahibkarlığa ayrılır.

Kiçik müəssisələrin çoxluğuna və dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə baxmayaraq, onun inzibati maneələr, əlverişsiz kreditlər, yüksək vergi qoyma, yüksək icarə və enerji ehtiyatları qiymətləri və s.kimi problemləri mövcuddur.

Qrafik 5: ABŞ müəssisələrinin sayı

Mənbə: Кремин А.Е. 2019: с.11

Amerikada KOS son bir neçə on il ərzində xalis iş yerlərinin təxminən 65% yaratmışdır. Kiçik sahibkarlıqda mühəndis, alim, proqramçı kimi texniki yüksək ixtisaslı işçilərin 43% - i iştirak edir. Kiçik ssahibkarlıqda patent iri firmalardan 13 dəfə çox patent istehsal edir.

Ölkədə hər il təxminən 600 min kiçik müəssisə qeydə alınıb və 500 minə yaxın müəssisə ləğv edilir. Bununla birlikdə, bu, KOM sahibləri çox həssas və tələbin dinamikasına çevik reaksiya verirlər. Bunu başqa bir sahədə və ya başqa yerdə istifadə edərək, işləri daha yaxşı gedəcək, köhnə işlərini çevirib yenisini açirlar. Bu mənada amerikalılar çox uyğunlaşır və necə yenidən qurulacağını bilirlər. İşləri sadəcə yandırılrsa bilə, həvəsləri itirmir və köhnə işin sonunu yeni başlaması ilə nəzərdən keçirirlər. Düşünmək olar ki, bu psixoloji fenomendə bütün Amerika biznesinin davamlılığının mənbələri kök salmışdır (Arkhipova O. V. 2020: с.41).

KOS ABŞ-ın iqtisadi gücünü artırır, sektorların geniş spektrində innovasiya və rəqabəti təşviq edir və iqtisadiyyatın diversifikasiyası yolu ilə ölkənin iqtisadi zəifliyini azaldır ki, bu da daxili və beynəlxalq münəfişələrin qarşısını almağa kömək edir.

KOS-lar bir çox sahibləri kapital çatışmazlığı, texniki qabiliyyət çatışmazlığı, risklərin kifayət qədər bölüşdürülməsi və onların nəticələrinin azaldılması, ixracat bazarına çıxışın olmaması və şəbəkələrin inkişaf etməməsi kimi böyümə problemləri ilə mübarizə aparmağa davam edirlər. Sahibkarlar, o cümlədən mikromaliyyələşdirməni təkrarlayan sahibkarlar çox vaxt daha iri müəssisələrlə onların inkişafına kömək edə biləcək resurslar uğrunda rəqabət apara bilmirlər.

OPIC hazırda ABŞ-ın özəl sektorun inkişafı səylərinə rəhbərlik edir. Lakin onun sərmayəsini və yardımının xarakterini məhdudlaşdıran qaydalar köhnəlib. O, texniki yardım göstərə və ya kapital investisiyaları edə bilməz. KOS-ların kreditləşməsini stimullaşdırmaq üçün daha kiçik səylər, xüsusən də ABŞ Beynəlxalq Yardım Agentliyi (USAID) və Dövlət Departamenti vasitəsilə həyata keçirilir. Amma bu proqramlarda boşluqlar var (Arkhipova O. V. 2020: с.37).

USAID-in əsas bacarıq dəsti kredit verməkdənsə, qrant üçün daha yaxşı nəzərdə tutulub və ənənəvi inkişaf yardımı KOS dəstəkləmək üçün lazım olan alətləri nəzərdə tutulmayıb. Bəzi regional banklar KOS-un böyüməsinə diqqət yetirir, lakin Birləşmiş Ştatlar bir sıra maliyyə alətləri vasitəsilə, xüsusən də ABŞ-ın maraqları üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən sahələrdə yeni sahibkarları dəstəkləməkdə geridə qalmışdır.

ABŞ-da kiçik sahibkarlıq üçün xüsusi vergi güzəştləri, məsələn, birinci il bonusu, vergi ödəməsi və vergi tutulan məbləğin yarısından etibarən birinci il bonusu paylanır. Federal vergilərin mütləq və nisbi ölçülərinin azalması kiçik müəssisələrin inkişafına, kiçik müəssisələrin yaradılmasına, Amerika iqtisadiyyatındakı mövqelərini gücləndirərək, buna görə də yeni iş yerlərinin sayını artırır (Кремин А.Е. 2019: с.9).

Milli azlıqlara məxsus kiçik müəssisələr üçün xüsusi bir hökumət təşviqi proqramı da həyata keçirilir (bərabər imkanlar və sosial iş və iqtisadi inkişaf haqqında qanuna dair qanun) da həyata keçirilir. 2019-cu ilə qədər 3.5 milyondan çox kiçik müəssisə milli azlıqların nümayəndələrinə aid idi.

Hökumət yardım büdcələri artdıqca biznes dünyasının hər yerində reallıqları formalaşdıran ən güclü qüvvələrdən biridir, KOS rolu getdikcə daha da əhəmiyyətli olur. ABŞ sahibkarlıq sektorunda unikal təcrübəyə malikdir.

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, ABŞ-da KOM dövlət dəstəyi çox yüksək səviyyədədir. Bu da öz növbəsində ölkədə KOS inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Almaniya

Almaniyada yanlış təsəvvürə görə belə inkişaf edib ki, alman iqtisadiyyatının onurğa sütunu avtomobil canavarları, iri kimya və ya metallurgiya konsernləridir və kiçik müəssisələr deyil, əslində bunun əksi doğrudur və bütün kommərsiya müəssisələrinin 99,7 %-ni təşkil edən kiçik müəssisələrdir. Kiçik sahibkarlığa texniki və maliyyə dəstəyi hökumətin demək olar ki, bütün səviyyələrində həyata keçirilir. Almaniyada da kiçik sahibkarlıq təşviqi və inkişafı proqramı bəzi digər

ölkələrdə olduğu kimi, ilk növbədə yüksək texnologiyalı sənaye sahələrinə prioritet dəstək verir.

Almaniyada KOS meyarları, 1 yanvar 2005-ci ildə qüvvəyə minən Avropa Komissiyasının tövsiyəsi əsasında qurulmuşdur.

Cədvəl 4: Almaniyada KOS meyarları

	Mikrokompaniya	Kiçik şirkətlər	Orta şirkətlər	Böyük şirkətlər
Məşğul olanların sayı	Azı 10 nəfər	10-dan 49 nəfərədək	50-dan 249-a qədər	250 nəfərdən
İlin sonuna illik dövriyyə və ya aktivlər	Daha 2 mln avro	10 milyon avrodan çox deyil	Dövriyyə-50 mln avrodan çox olmamaq şərtilə, aktivlər-43 mln avrodan çox olmamaq şərtilə	Dövriyyə-50 mln avrodan, aktivlər-43 mln avrodan

Mənbə: Кремин А.Е. 2019: с.10

2018-2019 – cu illərdə innovasiyalardan istifadə edən KOS-ların payı 54% təşkil edib, orta hesabla Avropa İttifaqı üzrə bu göstərici nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağı düşüb-34% səviyyəsində. Alman orta və kiçik şirkətlərində elmi-tədqiqat və tədqiqat xərcləri 2004-2010-cu illərdə 71% artaraq 8,7 milyard avroya çatıb ki, bu da ETTKİ-nin bütün xərclərinin, təxminən, 15% - ni təşkil edib.

İspaniya

Avropa ekspertləri uzun illərdir İspaniyanın KOS bütün strukturunu yalnız onun təşkili formasına görə deyil, həm də fəaliyyətinin nəticələrinə görə nümunəvi müəssisə kimi qiymətləndirməyə meyllidirlər. Az qala bu cür qiymətləndirmə üçün əsas arqument ÜDM- in 72% - ni təşkil edir ki, bu da biznesin bu növünü verir.

İspaniyada KOS 1970-ci illərdə formalaşmağa və fəal inkişaf etməyə başladı. KOS ölkəni işsizlikdən qurtarmağa kömək etmiş, ümumi yüksəlişə səbəb olmuşdur.

Bəzi sahələrdə KOS müəssisələrinin payı 80% (kənd təsərrüfatı), digər sahələrdə - orta hesabla 25-30% (tikinti, sənaye, gəmi yuyulması) çatır. KOS əsas sənaye sahələri aqro sənaye kompleksi (kənd təsərrüfatı, taxıl), qara və əlvan metallurgiya, qida sənayesi (istehsal, şirniyyat, şərabçılıq), tikinti, turizm və s. aiddir (Zoltan J., Carlsson B., Karlsson C. 2019: p.78).

İspaniya KOS üçün çox sayda dəstək və inkişaf proqramı hazırlayır. İşlərinə başlayacaq olanlar üçün müxtəlif yardım proqramları hazırlanır və uğurla tətbiq olunur. İlk beş il, sahibkar vergi ödəmir və həmçinin biznesin inkişafı üçün qeyri-müəyyən bir kredit almaq hüququna malikdir. İspaniya hökumətinin mərkəzi İspaniya üçün yüksək sosial əhəmiyyət verən, sosial cəhətdən həssas qruplar üçün iş yerləri (tələbələr, qadınlar, immiqrantlar və s.) işlədilən kiçik müəssisələrə cəlb olunur, inkişaf etməmiş bölgələrin və rayonların yüksəlməsinə kömək edir. İspaniyada, dövlət kiçik müəssisələri dəstəkləmək üçün bir çox təşkilatı və vəsaiti stimullaşdırır (Khudoyorov L.N. 2020: p.30).

İspaniyada KOS inkişafının ən vacib müsbət amili kimi bürokratiyanın minimum səviyyəsini qeyd etmək lazımdır. Müəssisənin qeydiyyatını təşkil etmək, lisenziyanı məmurlar tərəfindən lazımsız süründürməçilik olmadan 24 saat ərzində əldə edə bilərsiniz. Hətta başqa bir dövlətin hər bir vətəndaşı da bunu edə bilər. Eyni zamanda, dövlət qurumlarının nəzarət funksiyaları minimuma endirilir.

2019-cu ilə qədər, Milli Statistika İnstitutunun məlumatları ilə sübut olunduğu kimi, ölkənin əmək qabiliyyətli əhalisinin demək olar ki, 2/3 hissəsi özəl sektorda və dövlətdə 20% -dən çoxdur. İqtisadi böhranın başlaması ilə İspaniya, işləmə və müvəqqəti işləməyən, lakin məşğulluq perspektivi ilə tamamilə balanslı bir nisbət var idi. 2020-ci ilin böhranı vəziyyəti kəskin şəkildə ağırlaşdırdı: biznes fəaliyyətinin azalması, yüzlərlə böyük və orta ölçülü firmaların maliyyə çökməsi və minlərlə kiçik bir çox sənaye işçilərinin işdən çıxarılmasında, ilk növbədə inşaat, mebel, xidmət və turizm və digər sahələrin işçilərinin işdən çıxarılmasının məntiqli cəhətdən aydın artmasına səbəb oldu. Ancaq buna baxmayaraq, KOS güclü dövlət dəstəyidir. Avropa Birliyinin hər bir ölkəsindən uzaq və KOS inkişafı üçün bu qədər əlverişli şərait var.

Fransa

Fransada kiçik kateqoriyaya 50-dən az işçinin işlədiyi müəssisələr daxildir. Hazırda Fransada təxminən 3 milyon KOS müəssisəsi qeydə alınıb. Bunlardan, xidmət sektorunda 1,5 milyon, 781 min, ticarətdə 350 min, tikintidə 303 min, sənayedə 780 min nəfərdir. Hər il ölkədə təxminən 250 min kiçik sahibkarlıq açılır

və 50 min iflas edir. Eyni zamanda, Fransada yaradılan yeni işlərin 40-50% -i kiçik müəssisələr tərəfindən uçota alınır. 3 milyon kiçik müəssisənin təxminən 1,5 milyonu fərdi və ya ailə biznesinə və ya muzzdlu işçilərdən, 1200-ə yaxın müəssisədə 10 nəfərin işlədiyi hər şeyə aiddir. Firmaların və kiçik müəssisələrin gəlirləri aydın və qanunvericilik məhdudiyyətləri yoxdur.

Fransada KOS dövlət dəstəyi olaraq, aşağıdakıları qeyd etmək olar.

Əsrin son dördübirində ölkədə KOS stimullaşdırılması üçün böyük dövlət sistemi yaradılıb. Yeni kiçik sahibkarlar səhmdar cəmiyyətlərinə və yerli vergilərdən iki il müddətinə azad edilirlər. Onlar üçün gəlir vergisi və mənfəətin investisiya hissəsi ilə vergi azalır. Dövlət iqtisadi depressiv zonalarda öz biznesini açmağa qərar verənlərə xüsusi loyallıq göstərir (Zoltan J., Carlsson B., Karlsson C. 2019: p.80).

Öz işlərini yaratmaq qərarına gələn işsizlər üçün öz dəstəyi sistemini inkişaf etdirdi. Artıq iki nəfər üçün, lakin üç il və bir il ərzində pul reyestrində məcburi sosial ödənişlərdən azaddırlar. Kiçik müəssisələrin demək olar ki, bütün sahibləri güzəştli kreditlər, kreditlər və subsidiyalar əldə etməyə inanırlar.

Müəssisələrin təşviqi və yaradılması və onların müflisləşməsinin qarşısının alınması dövlət-biznes əməkdaşlığının əsas sahələrindən biridir. Bununla yalnız gələcək fərdi sahibkarlara kömək etməklə deyil, həm də müflisləşmə təhlükəsi yarandıqda müəssisələrin alınması mümkün olan imkanları araşdıran xüsusi müəssisə-Milli müəssisə yaradılması Agentliyi (ANS) məşğul olur.

Həmçinin, müəssisələrin yaradılması zamanı ərazilərin abadlaşdırılması üzrə Nazirliklər, ticarət-sənaye palataları, yerli özünüidarəetmə seçilmiş orqanları-regional və baş şuralar, həmçinin, iri korporasiyaların yaratdığı özəl fondlar dövlət yardımını göstərirlər ki, onlar da öz növbəsində məqsədli vergi güzəştləri əldə edirlər.

Sahibkarlıq Cəmiyyətinin lobbiçiliyi üçün yaradılmış aparıcı təşkilat Fransız sahibkarların hərəkətidir. Kiçik müəssisələrin sahibləri dövlətlə dialoqda öz hüquqlarını kifayət qədər sərt və qətiyyətlə müdafiə edirlər, xüsusilə də hər cür fondlara vergilər və ayırmalar aiddir (Khudoyorov L.N. 2020: p.37).

Dünya maliyyə böhranı şəraitində Fransa Prezidenti 2 milyard avro həcmində Fondun yaradılacağını bəyan edib. Həmçinin, KOS üçün sosial vergi dərəcələrinin və bir sıra digər vergi imtiyazlarının azaldılması nəzərdə tutulmuşdur.

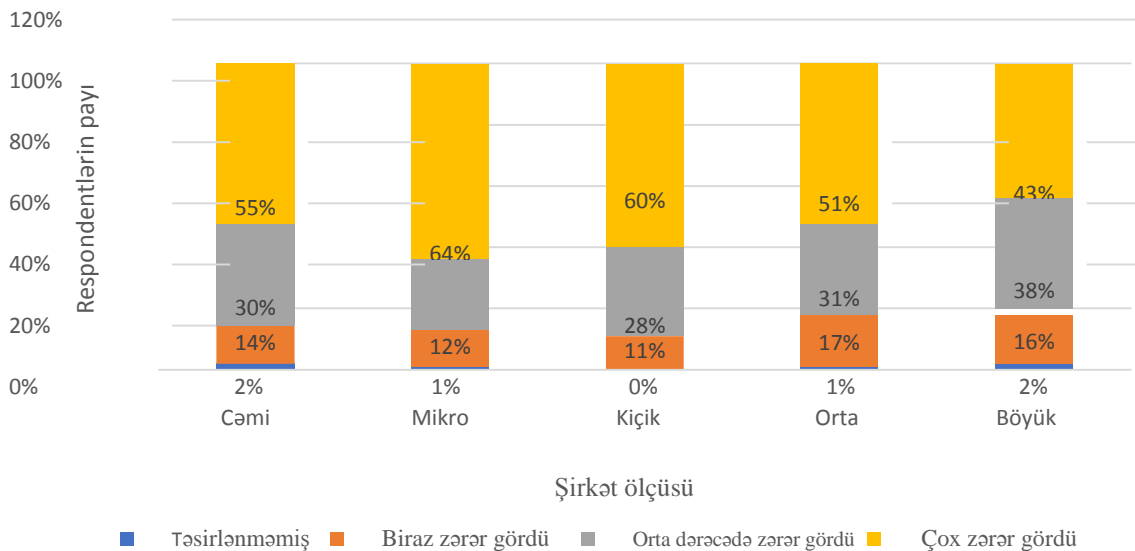
Ümumilikdə isə belə qənaətə gəlmək olar ki, Fransada KOS inkişafı üçün şərait İspaniyada olduğu kimi, kifayət qədər əlverişlidir. Belə müəssisələrə dövlət dəstəyi ABŞ-da olduğu kimi yüksək səviyyədədir.

Bu tədqiqatdan göründüyü kimi, xaricdə KOS uğurla inkişaf edir və daim təkmilləşdirilir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət KOS inkişafına mane olmur, onun təkmilləşdirilməsində fəal tərəfdar və köməkçidir. KOS dövlət səviyyəsində böyük dəstək verilir, çoxlu sayda güzəştlər verilir.

Bildirdiyimiz kimi hazırda bütün dünyada hökm sürən COVID-19 KOS təsiri çox böyük olmuşdur. Beynəlxalq Ticarət Şurasının (BTŞ) "COVID-19: Böyük izolyasiya və kiçik biznesə təsiri" adlı hesabatına əsasən, COVID-19 böhranının təsiri nəticəsində 4 mərhələdən yəni, istehsalın dayandırılmasının nəticələri, təchizat zəncirində uğursuzluqlar, tələbatın azalması və nəticədə iqtisadiyyatın bərpası keçir (Zoltan J., Carlsson B., Karlsson C. 2019: p.89).

BTŞ-in müxtəlif şirkətlər arasında keçirdiyi bir sorğu və COVID-19 böhranı səbəbiylə qarşılaşdıqları təsir bu məsələyə əlavə işıq verir. Qrafik. 1 pandemiyanın KOS-lar və böyük sənaye sahələrinə təsirini nümayiş etdirir.

Qrafik 6: Xarici ölkələrdə pandemiyanın KOS-lara və böyük sənaye sahələrinə təsiri (Avropa ölkələri istisna olmaqla)

Mənbə: Володкевич С.И. 2020: с.119

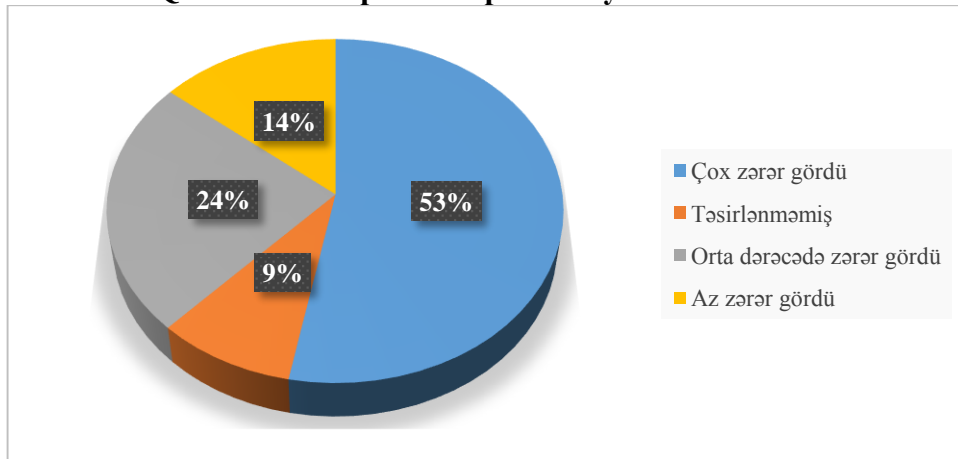
Yuxarıda göstərilən məlumatlar üçün mikro və KOS müəssisələrinin müəyyənləşdirilməsi aşağıdakı kimi görünür:

- Mikro Müəssisələr: 4 işçiyə qədər;
- Kiçik müəssisələr: 5-19 işçi;
- Orta müəssisələr: 20-99 işçilər;
- Böyük şirkətlər: 100 və ya daha çox işçi.

Yuxarıdakı məlumatlar bir sorğu nəticəsində əldə edildi və təcrid səbəbiylə kiçik işin nə qədər əziyyət çəkdiyinin aydın bir mənzərəsini göstərdi. Bununla birlikdə, bu məlumatlar dünyanın hər yerindən toplanan nəticələr daxildir və Avropaya xas deyildir.

Bununla birlikdə, eyni hesabatdan başqa bir məlumat dəsti Avropada işin mümkün təsirini göstərir (Qrafik 5)

Qrafik 7: Avropada bir pandemiyanın ümumi təsiri

Mənbə: Володкевич С.И. 2020: с.120

Yuxarıda göstərilən məlumatlar Avropada sorğu zamanı toplanmış və hər hansı bir ölçüdə olan müəssisələrin məlumatlarını ehtiva edir. Lakin müəssisələrin əsas hissəsi KOS-lar sektoruna aiddir. Bundan başqa, sorğu Avropada koronavirus böhranına görə üstünlük təşkil edən bütövlükdə işgüzar mühiti də işıqlandırır.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin hökumətləri belə sahibkarlığın dəstəklənməsinə dair müxtəlif proqramlar işləyib hazırlayırlar. Hər hansı bir xarici dövlətdə KOS inkişafında müsbət və mənfi cəhətlər var və hər hansı bir təcrübə ölkəmizdə KOS inkişafı və ümumiyyətlə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi üçün çox faydalı olacaqdır

III FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞA DƏSTƏK PROQRAMLARI VƏ ONLARIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində Azərbaycanda kiçik sahibkarlığın inkişaf perspektivləri

COVID-19 qlobal pandemiyasının dünya iqtisadiyyatına, o cümlədən Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri əhəmiyyətlidir. Ticarət səbəbiylə gərginlik artdı, səhiyyə sistemi güclü təzyiq altına düşdü, istehlak və investisiya səviyyələri kəskin şəkildə azaldı. Böhran ölkənin əsas artım amillərinə, o cümlədən əmək miqrantlarının pul köçürmələrinə, neft ixracına və s. təsir göstərdi. (Abbaslı, I. (2020), 3 s). İstehsalın və ixracın nisbətən aşağı səviyyədə diversifikasiyası, eləcə də Azərbaycan da daxil olmaqla, bir sıra ölkələrdə qeyri-formal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi milli hökumətlərin böhrandan çıxmasını çətinləşdirdi və dövlət büdcələrinə təzyiq göstərdi.

Bir sıra ölkələr, o cümlədən Azərbaycan kiçik sahibkarlığa, o cümlədən beynəlxalq tərəfdaşlardan təcili yardım almaq üçün səhiyyə, maliyyə və iqtisadiyyat sahələrində qısamüddətli tədbirlər görmüşlər. Bəzi ölkələrdə karantin tədricən ləğv edilməsi tibbi-sanitariya tədbirlərinin diqqətlə yerinə yetirilməsini və mümkünsə, yoxlama, monitorinq və nəzarət strategiyalarından, həmçinin müəssisələrin açılması və bərpası zamanı əlavə iqtisadi dəstəyin istifadəsini tələb edəcəkdir. Bu, həmçinin, işgüzar mühit və rəqabətlə bağlı çoxdan təxirə salınmış struktur islahatları barədə düşünməyə imkan verir ki, bu da bərpa və uzunmüddətli dayanıqlılıq üçün həlledici əhəmiyyətə malik olacaqdır (Akbulaev N., Məmmədov I., Əliyev V. 2020: s.9).

Kiçik sahibkarlığa dəstək üçün daha bir vacib mexanizm isə məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tətbiqindən zərər çəkmiş şəxslərə əlavə dəstək göstərilməsi üçün dövlətdən güzəştli kreditlər paketidir. Biznesin inkişafı və sahibkarlara kreditlərin verilməsi məqsədilə İNSİF vəsaiti hesabına güzəştli kreditləşdirmə mexanizmi təsdiq edilmişdir.

Beləliklə, tətbiq olunan dəstək mexanizmlərindən birinin köməyi ilə sahibkarlara daşınmaz əmlakın girovu olmadan avadanlığın alınması üçün güzəştli kreditlərdən istifadə etmək imkanı verilir. Nəticədə, kreditlə alınan yeni avadanlıq artıq girov qoyulur.

Yeni kreditlər üzrə dövlət zəmanətlərinin verilməsi və bu kreditlər üzrə faizlərin subsidiyalaşdırılması mexanizmləri də tətbiq edilmişdir. Kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsi üçün subsidiyaları sahibkarlar əldə etdilər və yeni biznes kreditləri üzrə isə dövlət zəmanəti verilmişdir. Bununla yanaşı, dövlət sahibkarın aldığı kreditlərin 60%-ni və bu kreditlər üzrə faizlərin yarısını subsidiya verir. Dövlət kreditin 60% - ni təmin etdiyinə görə, bu, sahibkarların zəmanət öhdəliklərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır. Nəticədə, dövlət təminatlarının verilməsi sahibkarların bank krediti almaq şanslarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

İqtisadiyyat Nazirliyinin (İN) bütün dövlət dəstəyi proqramlarında istifadə etdiyi mexanizmlər şəffaflıq, dürüstlük və səmərəlilik meyarlarına əsaslanır. Bundan başqa, çətinliklərlə üzləşən hər bir sahibkar dövlətin maliyyə və ya digər dəstək üçün təqdim etdiyi mexanizmlərin olub-olmadığını dəqiqləşdirmək üçün İN-ə müraciət edə bilər (Akbulaev N., Məmmədov I., Əliyev V. 2020: s.4).

AİN iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarına, o cümlədən sahibkarlığa dövlət dəstəyi proqramlarının əsas istiqamətlərinin, onların miqyasının, iqtisadi artıma və sahibkarlığa dəstək üçün əsas alətlərin göstərildiyi əsas sənədi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Sənədə əsasən, dəstək paketinin həcmi 2,50 mlrd manat və ya ÜDM-in 3 %-ni təşkil edib.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində pandemiya zonalarında fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün kiçik sahibkarlığa dəstək tədbirləri çərçivəsində dəstək tədbirlərinin payı: ABŞ - 12%, Avstraliya - 9,73%, Kanada - 8,42%, Almaniya - 4,92%, Braziliya - 3,54%, Səudiyyə Ərəbistanı - 2,73%, Fransa - 2,1%, Türkiyə - 1,52%, Rusiya - 1,51%, İtaliya - 1,45%, Çin - 1,23%, Argentina - 1,01% təşkil etmişdir (Анненкова А.А., Жучкова Д.Л. 2019: с.39).

Prezident İlham Əliyevin “COVID-19 və AR iqtisadiyyatına dünya enerji və fond bazarlarında mənfi təsirlərin azaldılması üzrə bir sıra tədbirlər, makroiqtisadi

sabitlik, ölkədə məşğulluq və sahibkarlıq haqqında” fərmanına uyğun olaraq İN-nin məlumatlarına görə, əsas sənəd aşağıdakı əsas sahələri və əhatə dairələrini, habelə iqtisadi artımın və sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün əsas alətləri əhatə etmişdir: (Akbulaev N., Məmmədov I., Əliyev V. 2020: s.10)

- Sektorlarda 305 min işçinin əmək haqqının ödənilməsi üzrə maliyyə dəstəyi proqramı;
- Ərazilərdə fəaliyyət göstərən 293 min fərdi (mikropredenimant) maliyyə dəstəyi proqramı;
- Rayonlarda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün vergi güzəştlərinin, güzəştlərin və məzuniyyətlərin proqramı;
- Rayonlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrə yeni bank kreditləri üçün kredit zəmanətlərinin dəstəklənməsi proqramı;
- Rayonlarda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin mövcud kredit portfelinin kredit zəmanətlərinin dəstəklənməsi proqramı;
- Əhalinin maddi vəziyyətinə sosial dəstək paketi;
- Sosial həssas qruplardan olan tələbələr üçün təhsil xərclərini dəstəkləyən proqramlar;
- İpoteka və kredit zəmanət mexanizminin maliyyə dəstəyi proqramı;
- Elektrik istehlakına dövlət xərclərini dəstəkləyən proqram təminatı;
- Həyat təminatı proqramı-sərnişin daşımaları.

2020-ci ildə 71 mln manat məbləğində güzəştli kredit verilib ki, bu da 492 investisiya layihəsinin 250 mln manat maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Investisiya layihələri üzrə kreditlər hesabına 1335 yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. O cümlədən, 11 mln manat məbləğində güzəştli kreditlər 70 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 39 mln manat məbləğində verilmişdir. Investisiya layihələri üzrə kreditlər hesabına 225 yeni iş yerinin yaradılmışdır.

Güzəştli kreditlərin 77% - i ölkənin regionlarının, 23% - i isə Bakı şəhərinin və onun yaşayış məntəqələrinin payına düşür. Təhlil olunan dövr ərzində

maliyyələşdirilmiş layihələr hesabına 1334 yeni iş yeri yaradılmışdır. Xüsusilə, avqust ayında maliyyələşdirilmiş layihələr hesabına 225 yeni iş yeri yaradılmışdır.

Nəzərdə tutulur ki, zəmanət ödənişləri və subsidiyalar dövlət büdcəsindən kredit təminatı mexanizmi çərçivəsində ödənilsin. Subsidiyanın ödənilməsi üçün əvvəlcə fonda dövlət büdcəsindən 20 mln manat köçürülmüşdür.

Elektron kredit platforması vasitəsilə ərizələrin qəbulu 2020-ci ilin iyun ayında başlamışdır. Hesabat dövründə 2506 mln manat kredit tələbi ilə dövlət zəmanəti ilə kreditlərin alınması üçün 710 mln manat ərizə daxil olmuşdur. Müraciətlərin 82% - i sürətli, habelə 18% - i ənənəvi olmuşdur (Володкевич С.И. 2020: с.113).

Fond kreditin verilməsinə nail olmuş və 702 sahibkara müraciət edərək təsərrüfat subyektlərinin verdikləri səbəbləri təhlil etmişdir.

Fondun yeni qaydalarına əsasən, mövcud kredit portfeli üzrə faizlər pandemiyadan zərər çəkmiş rayonlarda işləyən sahibkarlar tərəfindən 1 mlrd manat həcmində subsidiyalaşdırılır. Beləliklə, 2020-ci ildə əldə olunan kreditlər üzrə illik 10 %, 12 ay müddətinə dövlət tərəfindən maliyyələşdirildi. Bu mexanizm müddəti və faiz dərəcəsi kreditindən asılı olmayaraq tətbiq olundu (Abbashlı I. 2020: s.4).

Mövcud kredit portfeli üzrə faizlərin subsidiyalaşdırılmasına 100 milyon manat yönəldilməsi planlaşdırılır. Bu vəsaitin 50 milyon manatı dövlət büdcəsi tərəfindən, 50 milyon manatı isə Fond tərəfindən veriləcəkdir. Bunun üçün artıq dövlət büdcəsindən 50 milyon manat Fondun hesabına köçürülmüşdür.

2020-ci il üçün 99 subsidiya üçün müraciət qəbul edildi, onlardan 44 subsidiya verilməsi barədə qərar qəbul edildi.

Pandemiyadan əziyyət çəkən sahibkarların mövcud kreditlər üzrə faizlərin banklarda subsidiyalaşdırılması üçün 100 mln manat nəzərdə tutulmuşdu. Bu vəsaitin 50 mln manatı dövlət büdcəsi tərəfindən, 50 mln manatı isə fond tərəfindən verilmişdir. 2020-ci ildə 99 subsidiya almaq üçün müraciət daxil olmuşdur ki, onlardan da 44 subsidiyaların verilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. Təsdiq olunmuş ərizələr üzrə faiz subsidiyasının həcmi 1,3 milyon manat təşkil etmişdir.

Pandemiyadan zərər çəkmiş regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün kreditlər üzrə mövcud faiz dərəcələrinin subsidiyalaşdırılması üçün 100 milyon manatın ayrılması planlaşdırılır. Fond tərəfindən 50 milyon manat veriləcəkdir.

Yaranmış vəziyyətdə şirkətlər ölkənin biznesini dəstəkləmək üçün dövlətin həyata keçirdiyi geniş tədbirlər spektrindən istifadə edir: vergi güzəştləri, dərmanların qeydiyyatı prosedurlarının sadələşdirilməsi, müəssisələr üçün dövlət kreditləri, kommersiya daşınmaz əmlakının icarəsi üzrə ödənişlərin təxirə salınması, logistika və gömrük dəstəyi tədbirləri və s (Arkhipova O.V. 2020: c.40).

Eyni zamanda, böhrandan yalnız dəstək tədbirlərinə əsaslanaraq çıxmaq mümkün olmayacaq. Şirkətlər öz əməliyyat və strateji prioritetlərini müstəqil şəkildə tənzimləməlidirlər.

Fikrimcə, iş liderləri əməliyyat prioritetlərinin, o cümlədən proseslər, sistemlər və insanlarla işləmək üçün yanaşmaların koordinasiyasına diqqətlə yanaşmalıdırlar və tez bir zamanda top menecer üçün tez bir zamanda həll yolları hazırlamalıdırlar. Bu iş şirkətin idarəetmə əməliyyatlarının siyahısını təqdim edir ki, bu da davamlılığı və iş sabitliyini təmin etmək üçün giriş nöqtələrini müəyyənləşdirməyə kömək edəcəkdir.

Bundan əlavə, orta müddətli, şirkətin mədəniyyəti və strategiyası yeni iş həqiqətlərinə uyğunlaşmalıdır.

Koronavirus infeksiyasından yaranan böhranın çıxışı zamanı kiçik sahibkarlığa əlavə dəstək tədbirləri tələb edirlər. Bundan başqa, ortamüddətli perspektivdə şirkətin mədəniyyəti və strategiyası biznesin yeni reallıqlarına uyğunlaşmalıdır.

Koronavirus infeksiyasının, KOS-a yaratdığı böhrandan çıxış dövründə əlavə dəstək tədbirləri tələb olunmuşdur (Анненкова А.А., Жучкова Д.Л. (2019), 48 с).

Beləliklə, kiçik sahibkarlığın səmərəliliyinin artırılması, xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi, effektiv risklərin idarə edilməsi çağırışlara qarşı çevik tədbirlərin görülməsini təmin edəcəkdir. Yeni maliyyə mexanizmlərinin tətbiqi, mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi ilə yanaşı, regionların inkişafına müsbət təsir göstərəcək, yeni iş yerləri yaradaraq, yerli

istehsalı və xidmətləri stimullaşdıracaq. Bu sahələrdə davamlı dəstək ölkəni davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmağa gətirib çıxaracaqdır.

3.2. Koronavirus pandemiyası şəraitində kiçik sahibkarlığın inkişafının hazırkı vəziyyətinin araşdırılması istiqamətləri

İqtisadi artımın stimullaşdırılması hər bir dövlətin prioritet vəzifəsidir. İnflyasiyanın və işsizliyin səviyyəsi, tədiyyə balansının sabitliyi, cəlb olunmuş investisiyaların həcmi, istehsal olunan malların və göstərilən xidmətlərin sayı istənilən ölkənin iqtisadiyyatının vəziyyətinə təsir edir.

İqtisadiyyatın vəziyyətinə həm birbaşa obyektiv, həm də subyektiv amillər təsir göstərir. Obyektiv amillərə aşağıdakılar aiddir: istehsal texnologiyasının modernləşdirilməsi, istehlakçıların tələbatının artırılması və s. Subyektiv amillərə aiddir: yeni müasir texnologiyaların tətbiqi, investisiyaların cəlb edilməsi üzrə yeni mexanizmlər, bazarların inhisarlaşdırılması dərəcəsinin artırılması, istehsal resurslarına qiymətlərin endirilməsi və s. daxildir.

Dövlətlərin makroiqtisadi vəziyyətinin sabitliyi nəinki böyük sahibkarlığın inkişafından, eyni zamanda kiçik yardımın inkişafından asılıdır. Dünyadakı kiçik sahibkarlıq, sağlam rəqabət mühitinin meydana gəldiyi, yeni iş yerlərinin yaradıldığı iqtisadiyyatın ən vacib sektorudur (Виленский А.В. 2020: с.30).

Kiçik sahibkarlıq iqtisadiyyatın dayağıdır. Qlobal iqtisadi böhran şəraitində cəmiyyətin ümumi sabitliyinin dağıdılması müşahidə olunur ki, bu da real iş itkisinə, sosial statusun aşağı düşməsinə, həyat səviyyəsinin ümumi aşağı düşməsinə, peşəkar planda tələbatsızlığa, iqtisadi vəziyyətlə təmin olunmamasına səbəb olur. Bütün bunlar əhali arasında sosial gərginliyə, həmçinin ölkədə kriminogen durumun artmasına gətirib çıxarır, əmək qabiliyyətli əhali arasında işsizlərin sayı artır. Bütün bu hallar insanların çətin bazar şəraitinə uyğunlaşmasına kömək edir.

Hazırda dövlət qarşısında duran prioritet vəzifələrdən biri də özünüməşğulluğun müxtəlif formalarının bir dəfəyə çatdırılması, habelə kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması məsələsidir.

Kiçik sahibkarlıq öz fəaliyyəti prosesində bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına təsir göstərən bir neçə əsas funksiyanı həyata keçirir (Володкевич С.И. 2020: с.117).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kiçik sahibkarlıq iqtisadi artımın tempini, ümumi milli məhsulun strukturunu və keyfiyyətini müəyyən edən əsas sektordür. Sərt rəqabət şəraitində kiçik sahibkarlığın rolu sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılmasından ibarətdir ki, bu da ən mühümdür (Khudoyorov L.N. 2020: p.39).

Koronavirus infeksiyasının səbəb olduğu 2020-ci ilin böhranı 1997-1998 və 2008-2009-cu illərdə baş vermiş böhrana bənzəmir. Bu, tamamilə başqa bir tip xarici böhranıdır. Belə bir böhran çox nadir hallarda baş verir və onun nəticələri təkcə iqtisadiyyatda deyil, həm də dünya görüşlərində maddi və mənəvi dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsində qlobal ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

Pandemiyanın başlanğıcında əksər analitiklər dünya iqtisadiyyatına qısa müddətə mənfi təsir göstərəcəyini proqnozlaşdırırdılar, yəni onlar bu vəziyyətin uzun çəkməyəcəyini düşünürdülər, lakin bunun əksi baş verdi və hazırda vəziyyət ürəkaçan deyil. Dünya Bankının 2020-ci ildə verdiyi proqnoza görə, Dünya ÜDM-in 5,2% -i - İkinci Dünya Müharibəsindən bəri maksimum tempdə azalmışdır. 2020-ci ildə adambaşına düşən gəlirin qlobal göstəricisi proqnoza görə 3,6% azalacaqdır ki, bu da milyonlarla insanı son dərəcə yoxsulluğa gətirib çıxaracaqdır (Солонина С.В. 2021: с.74).

Asiya İnkişaf Bankının ekspertlərinin məlumatına görə, karantin altı ay ərzində qlobal iqtisadi itkilər 8,8 trilyon dollardan və ya dünya üzrə ÜDM 10% - dən çox olub. Lokdaunu üç ay müddətinə tətbiq edərkən dünya iqtisadiyyatının itkiləri 5,9 trilyon dollar və ya qlobal ÜDM-in 6,4% - ni təşkil edir. BMT analitikləri inkişaf etmiş ölkələr üçün ÜDM-in 5% azalacağını, inkişaf etməkdə olan ölkələrin isə itkilərinin 0,7% - ə çatacağını proqnozlaşdırırlar.

İnkişaf etmiş ölkələrin yüksək itkiləri əsasən onunla bağlıdır ki, onlar kiçik sahibkarlığın, eləcə də əhalinin hərtərəfli dəstəklənməsi üçün külli miqdarda vəsait xərcləyirlər.

Dünya yenidənqurma və İnkişaf Bankının pandemiya dövründə verdiyi məlumatlara görə, bütün dünyada bütün şirkətlər öz gəlirlərini itiriblər.

Son 2020-ci ildə müəssisələrin gəlirlərinin azalması və maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması perspektivləri yaxın vaxtlarda Avropa şirkətlərinin 49%-ə yaxınını bəyan edib. Yaxın 12 ay ərzində Avropa şirkətlərinin 32%-i gəlir artımını gözləyirdi.

Pandemiyadan əvvəl kifayət qədər yüksək göstəricilər olan Avropa şirkətlərinin 19% - i yaxın 12 ay ərzində gəlirlərin mənfi dinamikasını qeyd etdilər (Володкевич С.И. 2020: с.125).

Zərər həm iri sahibkarlara, həm də KOS təsir göstərmişdir. Kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün dövlət tərəfindən həm maliyyə, həm də humanitar sahədə hərtərəfli yardım göstərilmişdir. Böhran şəraitində inkişafın əsas meyilləri perspektivdə əmək bazarında müşahidə olunur, yəni əmək resurslarının daha böyük sahibkarlıqdan kiçik sahibkarlığa yenidən bölüşdürülməsi baş verir.

Uzun sürən pandemiya nəticəsində, demək olar ki, bütün müəssisələr və şirkətlər zərər gördü. Kiçik sahibkarlıq müəssisələri daha çox zərər çəkmiş, onların fəaliyyəti əsasən müxtəlif xidmət növlərinin və ticarət müəssisələrinin göstərilməsi ilə bağlıdır.

Cədvəl 5: İqtisadi fəaliyyət növlərinə görə mikro və KOS subyektlərində orta aylıq nominal əməkhaqqı (manat)

İqtisadi fəaliyyət növləri	Cəmi	2019			Cəmi	2020		
		Mikro	Kiçik	Orta		Mikro	Kiçik	Orta
İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə cəmi	531.0	332.5	437.0	624.6	612.3	359.4	533.8	714.4
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	354.5	234.3	327.0	391.8	422.7	294.0	364.6	470.7
Sənaye	553.7	468.5	429.3	595.7	606.9	414.5	507.3	652.0
Tikinti	503.3	320.5	423.8	549.0	562.5	378.4	480.6	608.0
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	419.0	257.9	333.6	531.6	480.6	277.2	423.8	630.9
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	533.4	401.9	555.9	540.0	576.4	354.5	630.7	586.5
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	471.9	264.5	351.9	577.1	513.1	285.8	337.4	710.7
İnformasiya və rabitə	731.2	418.6	721.4	783.8	798.9	436.1	818.4	860.4
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	536.7	279.4	491.7	794.6	603.5	319.4	552.5	837.8
Təhsil	708.4	272.7	328.1	1030.1	814.3	295.6	462.1	1093.6
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	355.1	234.9	261.9	428.6	450.0	269.0	326.5	556.9
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	997.8	499.5	902.7	1319.2	1045.4	560.8	977.8	1292.5

Mənbə: (<https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>)

Hazırda pandemiya dövründə bütün ölkələrin mikro və KOS subyektləri iqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində risk zonasındadır. ADSK məlumatlarına əsasən,

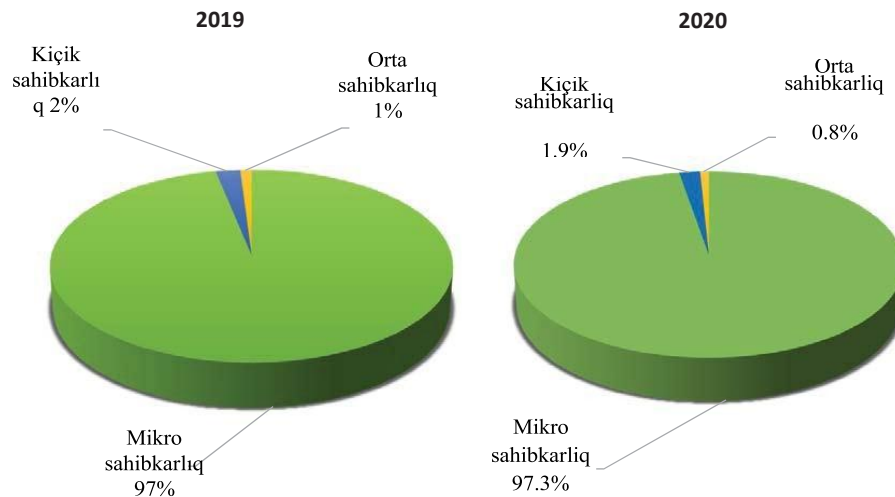
koronavirusun iqtisadi nəticələrində sahibkarların çoxu öz müəssisələrini bağlamaq məcburiyyətində qalıb və çox adam işini itirmişdir.

Cədvəl 6: Fəaliyyətdə olan mikro, KOS subyektlərinin sayı (2019-2020-ci illər)

Göstəricilər	2019			2020		
	Cəmi	o cümlədən		Cəmi	o cümlədən	
		Hüquqi şəxslər	Fərdi sahibkarlar		Hüquqi şəxslər	Fərdi sahibkarlar
Sahibkarlıq subyektlərin ümumi sayı	271304	31196	240108	316370	33450	282920
Mikro sahibkarlıq subyektlərinin sayı	262622	22514	240108	307717	24797	282920
Kiçik sahibkarlıq subyekti olan müəssisələrin sayı	5956	5956	-	5943	5943	-
Orta sahibkarlıq subyekti olan müəssisələrin sayı	2726	2726	-	2710	2710	-

Mənbə: (<https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>)

Qrafik 8: Fəaliyyətdə olan mikro, KOS subyektlərinin strukturu (2019-2020-ci illər)

Mənbə: (<https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>)

Göstəricilərin azalması əsasən məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tətbiq edilməsi, həmçinin iqtisadiyyat sahələrində istehsal fəallığının aşağı düşməsi ilə bağlıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən əsas göstərici ölkə ərazisində istehsal edilən bütün məhsul və xidmətlərin cəmini əhatə edən ÜDM-dir.

Kiçik sahibkarlıq fəaliyyətindəki problemlərdən biri də öz vəsaitlərinin məhdudluğudur. Bununla əlaqədar olaraq kiçik sahibkarlığın inkişaf strategiyasını işləyib hazırlamaq, fəaliyyət növünü müəyyənləşdirmək, tələb və təklif bazarını öyrənmək, marketinq tədqiqatlarını aparmaq, digər ölkələrin təcrübəsini öyrənmək lazımdır.

Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin qarşısında minimum sərmayə ilə məhsul istehsalını inkişaf etdirmək və ya xidmət sahəsini genişləndirmək vəzifəsi durur.

Cədvəl 7: Yeni yaradılan KOS subyektlərinin sayı

Göstəricilər	2020		
	Cəmi	o cümlədən	
		Hüquqi şəxslər	Fərdi sahibkarlar
Yeni yaradılan sahibkarlıq subyektlərinin sayı	168,376	9,402	159,071
Yeni yaradılmış kiçik sahibkarlıq subyekti olan müəssisələrin sayı	162	162	-
Yeni yaradılmış orta sahibkarlıq subyekti olan müəssisələrin sayı	44	44	-

Mənbə: (<https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>)

Yeni biznes yaratmaq üçün sahibkarlara biznes ideyalarının istehsalına daxil olma planının diqqətlə işlənilib hazırlanması lazımdır.

Beləliklə, kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti bütövlükdə dövlətlərin sosial-iqtisadi göstəricilərinin, həmçinin regionların sosial-iqtisadi göstəricilərinin nailiyyətlərində əhəmiyyətli rol oynayır. Kiçik sahibkarlığın dinamik inkişafı həm dünya, həm də regional iqtisadiyyatın sabit əsasıdır ki, bu da insanların iş yerləri ilə təmin edilməsi hesabına əlverişli həyat şəraitini təmin edir, bununla da əhalinin məşğulluğu, əmtəələrə, işlərə və xidmətlərə tələbatın ödənilməsi problemini həll edir. Demək olar ki, bütün dünyanı və fəaliyyət sahələrini əhatə edən pandemiya dünyanın bütün ölkələrinin iqtisadiyyatının inkişafına mənfi təsir göstərmişdir.

3.3. Koronavirus pandemiyası şəraitində Kiçik və orta sahibkarlığa dəstək tədbirləri

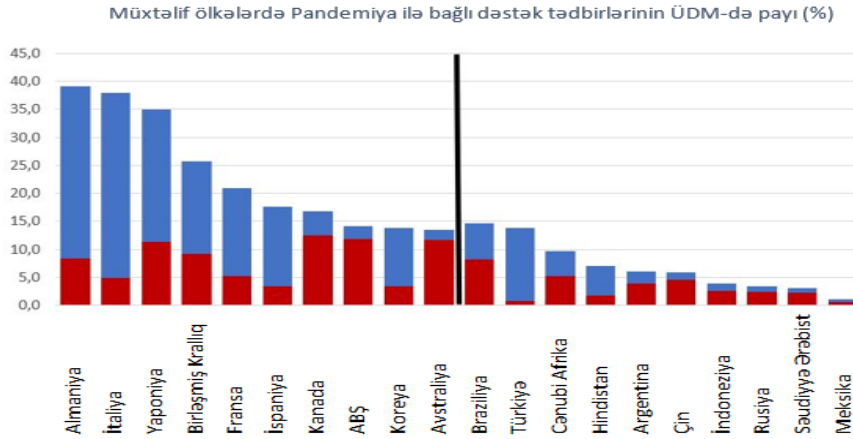
COVID-19 müasir cəmiyyətin bütün sahələrində olduqca ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxardı. 2020-ci ilin epidemioloji böhranı böyük dərəcədə xalq təsərrüfatının əsas sahələrinə, ilk növbədə iqtisadiyyata ciddi ziyan vurmuşdur. Biz inkişafın prioritetlərinin dəyişməsinə, daha dəqiq desək, maksimal maliyyə göstəricilərinə nail olmaq məqsədi daşıyan oriyentirləri müşahidə edə bilərik, bir qayda olaraq, iqtisadi sabitliyin dəstəklənməsini təmin edən oriyentirlər dəyişilir.

Bütün bunlar COVID-19 pandemiyasına qarşı mübarizəyə yönəlmiş son zamanlar məhdudlaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi və onun daha da yayılmasının qarşısının alınması ilə bilavasitə bağlıdır. Sadalanan tendensiyalar, şübhəsiz ki, dövlətimizin bütün ərazisində şirkətlər üçün əhəmiyyətli itkilərə gətirib çıxardı. Bununla da COVID-19 yayılması hakimiyyət üçün bir növ çağırış oldu, bu zaman xəstəliyə qarşı mübarizə tədbirləri, ilk növbədə, KOS subyektlərində ciddi problemlər yaratdı.

Karantin tədbirləri, bir qayda olaraq, ictimai iasə və pərakəndə ticarət kimi qeyri-ərzaq malları, daxili və xarici turizm, mehmanxana təsərrüfatı, şəhər və şəhərlərarası sərnişin nəqliyyatı kimi məişət bazar xidmətləri sahələrinə toxunulub. Məhdudiyyətlər daha az dərəcədə iqtisadiyyatın real sektorunun sahələrinə toxundu. Bununla əlaqədar olaraq, ölkə səviyyəsində KOS subyektlərinin dəstəklənməsi üçün ayrı-ayrı tədbirlər görülmüşdür (Белоусов А.И. 2020: с.3).

Qeyd etmək lazımdır ki, KOS subyektləri ilk növbədə ticarət və əhaliyə xidmət göstərilməsi sahələrində fəaliyyət göstərirlər. Qeyd olunan sahələr hazırda kifayət qədər yüksək qeyri-müəyyənlik səbəbindən həm innovasiya, həm də investisiya fəallığı cəhətdən kifayət qədər aşağı səviyyədədir. Belə hal, həmçinin dövlət tənzimlənməsi prosedurlarının yüksək mürəkkəbliyi, İnzibati təzyiq və maliyyə yükünün yüksək olması KOS sahəsində qeyri-formal məşğulluğun müəyyən artımına gətirib çıxarmışdır. Bununla yanaşı, faiz dərəcələrinin artması və likvidlik riski vəziyyəti daha da ağırlaşdırmış, başqa sözlə, istehsal olunan məhsulun maya dəyəri artmış, bununla da biznesin rentabelliği azalmışdır.

Şəkil 2: Xarici ölkələrdə pandemiya ilə əlaqəli görülən dəstək tədbirlərinin ÜDM payı (%-lə)

Mənbə: (BVF Fiskal Monitor, oktyabr 2020)

Tədqiqat ölkələrin pandemiya necə reaksiya verdiyi və KOS-ları dəstəkləmək üçün hansı tədbirlərin həyata keçirildiyi barədə ətraflı nümunələr təqdim edir.

Məsələn, bir sıra hökumətlər (məsələn, Lüksemburq, Hollandiya, Portuqaliya, Böyük Britaniya, İsveçrə) virusun yayılmasının qarşısının alınması ilə bağlı KOS-ları məlumatla təmin etmək üçün addımlar atmışdır. Bir çox ölkələr firmaları iş saatlarını azaltmaq, işdən çıxarma və xəstəlik üçün ödənişləri necə təmin etmək barədə fəal şəkildə maarifləndirir (məsələn, Belçika, Fransa, Hollandiya, İsveçrə).

Bundan əlavə, ölkələr daha geniş maliyyə siyasətlərinin bir hissəsi kimi şirkətlərə epidemiyanın qısamüddətli təsirlərinin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək üçün bir sıra maliyyə tədbirləri görür (Степанов Н.С. 2020: с.112):

- Bir çox ölkələr vergilərin təxirə salınması (məsələn, Avstraliya, Belçika, Fransa), vergilərin azaldılması, vergi subsidiyaları (İtaliya) kimi müvəqqəti vergi güzəştləri üçün imkanlar təqdim edir;

- ABŞ mövcud vəziyyətdən təsirlənən kiçik bizneslər üçün Kütləvi Fəlakətlərə Yardım Kredit proqramına başlamışdı (Khudoyorov L.N. 2020: p.37).

- Bir sıra ölkələr dövlət investisiya bankları tərəfindən verilən yeni kreditlər (Fransa), girovsuz sıfır faizli kreditlər (Yaponiya), bankların kreditlərin

təsdiqlənməsi üçün tələb olunan vaxtın azaldılması (İsrail), sektor dəstək, xüsusilə sənaye turizmi (Avstraliya, Çili, İtaliya), yeni hökumət zəmanətləri (Avstriya, Yaponiya, Koreya, İsrail), debitor borclarının sığortası (Koreya) və kredit şərtlərini yenidən müzakirə etmək istəyən KOS-lar üçün kredit vasitəçiliyinin səfərbər edilməsi (Fransa).

Bəzi ölkələr dövlət müqavilələri (Fransa və Belçika) üzrə gecikdirilmiş ödənişlərə görə cərimələrin dayandırılması kimi alış və ödənişlərdə gecikmələrlə bağlı tədbirlər görür.

Bir sıra ölkələrin kommersiya bankları KOS müştərilərini dəstəkləmək üçün təcili kreditləri, habelə mövcud kreditlər üçün (Koreya, Sinqapur və Malayziya kimi) çevik ödəmə variantlarını özündə əks etdirən dəstək paketləri təqdim ediblər. İtaliyada hökumətin dəstəyi ilə İtaliya Banklar Assosiasiyası və bir sıra biznes assosiasiyaları ipoteka və kiçik kreditlərin ödənilməsi, eləcə də biznesə qaytarılan kreditlər daxil olmaqla, kreditlərin ödənilməsinə geniş miqyaslı moratoriumun tətbiqinə razılıq verib (Соломина С.В. 2021: с.59).

Bir sıra ölkələr də böhrandan sonra KOS-ların dayanıqlığını daha da dəstəkləmək üçün addımlar atır. Məsələn, Avstraliya mentorluq proqramları və maliyyə seminarları təşkil edib, Çin isə KOS-ların rəqəmsallaşdırılmasını və innovasiyasını (təlim daxil olmaqla) dəstəkləyir, həmçinin böhran kontekstində KOS-lar və iri korporasiyalar arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirir.

Qeyd etmək vacibdir ki, İtaliya COVID-19 epidemiyasından və onun iqtisadi nəticələrindən digər Aİ ölkələrinə nisbətən daha tez təsirləndiyi üçün bu ölkədə həyata keçirilən tədbirlər xüsusi maraq doğurur. Tədqiqat təkcə İtaliyanın mərkəzi hökumətinin deyil, həm də regional hakimiyyət orqanlarının hərəkətlərini ətraflı şəkildə araşdırır ki, bu da bütün səviyyələrdə tam mənzərəni görməyə imkan verir.

İƏİT ölkələrində KOS-lar bütün şirkətlərin 99% -ni təşkil edir və iqtisadiyyatda əlavə dəyərin 50% -dən 60%-ə qədərini təmin edirlər. Təşkilatın qiymətləndirməsinə görə, 50-dən az insanın çalışdığı mikro və kiçik müəssisələrə İƏİT ölkələrində çalışanların 43% -i düşür. 50-dən 250-ə qədər işləyən orta müəssisələrdə əhalinin

16% - i işləyir. KOS-lara dəstək tədbirlərindən birbaşa təsirlənən sektorlarda bütün iş yerlərinin 75% - ni, Yunanıstan və İtaliyada təxminən 90% - ni təşkil edir.

6 Mart 2020-ci ildə İƏİT kiçik və orta müəssisələrə dəstək tədbirləri üzrə hesabat dərc edib. 2020 – ci ilin fevral ayında Çində keçirilən KOS-lar arasında sorğu göstərdi ki, onlardan yalnız bir ay ərzində daimi xərcləri ödəmək üçün kifayət qədər pulu olduğunu və milyonlarla Çin KOS-ların risklərini ifşa edən üçüncü olduğunu söylədi. (Khudoyorov L. N. (2020), 39 p). 14 Mart 2020-ci il tarixinə görə, Çin KOS-ların 60% -i işə qayıtdı, lakin indi tələb azaldılması səbəbindən yeni problemlərlə üzləşirlər.

2020-ci ilin mart ayının əvvəlində İtaliyada keçirilən KOS-ların araşdırması göstərdi ki, onların 72% -i 6000 respondent şirkətlərindən ibarət olan şirkətlər tədarük zəncirində və logistikada tələbatın və ya problemlərin azalması səbəbindən zərər çəkiblər. Daha çox nəqliyyat, turizm, moda və aqro-ərzaq məhsullarının istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən firmalar zərər çəkmişdir.

Pandemiyanın təsirini daha çox hiss edən bəzi region və sektorlarda KOS payı bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı üzrə orta göstəricidən xeyli yüksəkdir. Məsələn, KOS-lar turizm və nəqliyyat kimi sektorlarda geniş şəkildə təmsil olunur ki, bu da virusun mənfi təsirlərinə və onun qarşısının alınması üçün görülən tədbirlərə, həmçinin qısa çatdırılma müddətlərinin əhəmiyyətli olduğu moda və ərzaq məhsullarına məruz qalır (Белоусов А.Л. 2020: с.4).

ABŞ-da hökumət COVID-19-u "fəlakət" kimi qiymətləndirib, bunun sayəsində ABŞ şirkətləri (bütün ölçüdə) kiçik biznes idarəsinin iqtisadi ziyanla əlaqədar kredit almaq üçün yardım proqramında iştirak etmək hüququ qazanıblar. Bu proqram çərçivəsində kiçik müəssisələr 2 milyon ABŞ dollarına qədər dövriyyə kapitalının artırılması üçün aşağı faiz dərəcəsi ilə kredit ala bilirlər. Əmək haqqına vergilərin daha da azaldılmasının mümkünlüyü müzakirə olunmuşdur. 12 mart 2020-ci ildə NASA KOS üçün kreditlərə 50 mlrd ABŞ dolları ayırmaq niyyətini açıqlamışdı.

Bir neçə ölkə KOS-lara birbaşa maliyyə dəstəyi tədbirləri həyata keçirir. Avstraliya, Çili və İtaliyada turizm sənayesinə diqqət yetirən sektoral dəstək tədbirləri həyata keçirilmişdir. Yeni dövlət zəmanəti Avstriya, Yaponiya, Cənubi

Koreya və İsraildə, debitor sığortası isə Cənubi Koreyada tətbiq olunur (Виленский А.В. 2020: с.35).

İƏİT ölkələri KOS-ların satın alınması və vaxtı keçmiş ödənişlərinə dair tədbirlər görürlər. Belə ki, Fransa və Belçika Dövlət müqavilələri üzrə KOS-ların ödənişinin gecikdirilməsinə görə cərimələrin tətbiqini dayandırdılar. Fransa həmçinin KOS-lar və onların kontragentləri arasında münaqişələrdə vasitəçilik təklif etmişdir.

Bundan əlavə, bəzi ölkələr, yeni iş axınlarını mənimsəmək və yeni bazarları tapmaq üçün KOS-lara kömək etmək üçün addımlar atdılar. Beləliklə, Avstraliyada bir mentorluq proqramı təşkil edildi və maliyyə seminarları edildi.

Bundan başqa, İƏİT ölkələrində bəzi kommersiya bankları KOS-lara kreditlərin verilməsi və onların ödənilməsi üçün şəraitin yumşaldılması istiqamətində addımlar atıblar. Xüsusilə, KOS-lar sırasından müştərilərə dəstək vermək üçün təcili kreditlər daxil olan KOS-lar üçün dəstək tədbirləri və mövcud kreditlərin ödənilməsində rahatlıq təmin etdilər. Məsələn, Cənubi Koreya, Sinqapur və Malayziyada bu tədbirlər həyata keçirilir. İtaliya hökuməti tərəfindən dəstəklənən İtalyan Bank Assosiasiyası və bir neçə biznes assosiasiyaları KOS-ların borcların ödənilməsinə dair geniş miqyaslı moratoriya barədə razılığa gəldilər.

Beləliklə, İnkişaf etmiş dövlətlər öz iqtisadiyyatını koronavirus infeksiyasının yayılmasının nəticələrindən qorumaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişlər. Həyata keçirilən tədbirlər iqtisadiyyatın strukturunda yaranmış dövlətin maliyyə imkanları, qlobal regionun xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, dünya iqtisadiyyatında həyata keçirilən tədbirlər sırasında kiçik sahibkarlığın gözlənilən tənəzzül şəraitində fəaliyyət göstərməsinə dövlət yardımının bir neçə istiqamətini göstərmək olar:

1. maliyyə:

- birbaşa maliyyələşdirilməsi;
- borc maliyyələşdirilməsi;
- kredit imkanlarının genişləndirilməsi;

2. Vergi:

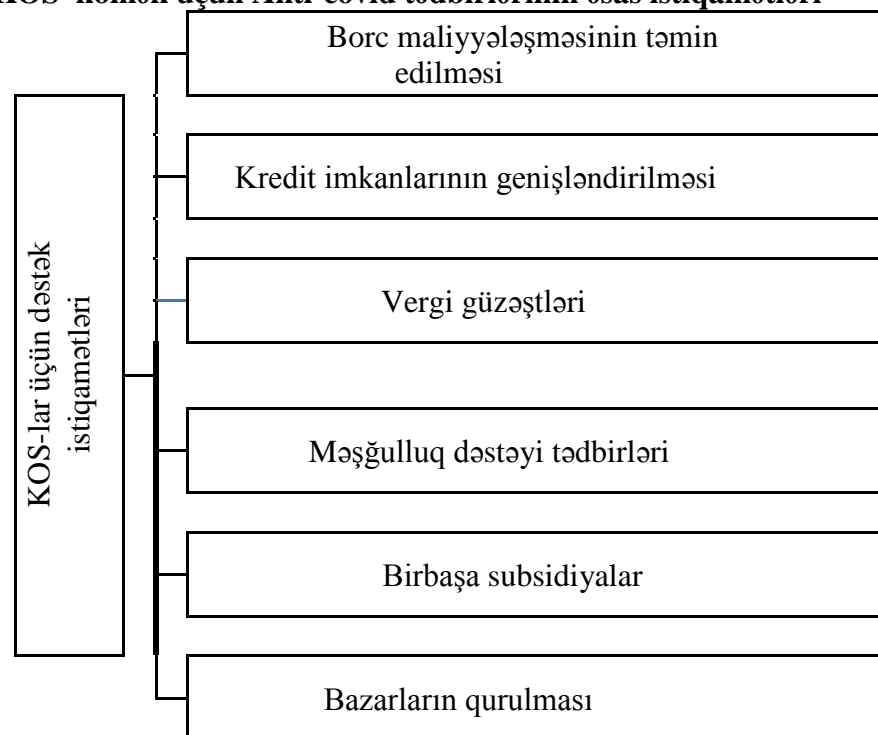
- vergi güzəştləri;
- vergi ödənişinin təxirə salınması;

3. Hüquqi:

- məşğulluq dəstəyi;
- iş vaxtının azaldılması;

4. Bazarların struktur dəyişiklikləri.

Sxem 2: KOS kömək üçün Anti-covid tədbirlərinin əsas istiqamətləri

Mənbə: Виленский А.В. 2020: с.37

Ümumilikdə, dünya ölkələrinin COVID-19 pandemiyasına, ölkənin yerləşdiyi regiona və müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, müxtəlif hazırlıq dərəcələrinə baxmayaraq, hökumətlər bu fəvqəladə halların təsirini və nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə minimuma endirməyə imkan verən xeyli sayda tədbirlər görmüşlər.

Azərbaycan Respublikası da öz növbəsində iqtisadiyyatın fors-majör şəraitində biznesin, o cümlədən kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi istiqamətlərinin, tədbirlərinin və üsullarının siyahısını genişləndirib.

Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafına görə İqtisadiyyat Nazirliyi məsuliyyət daşıyır. Bu qurum biznesin dəstəklənməsinə ayırılmalı olan vəsaitlərin əsas istiqamətlərini və miqdarını müəyyən edir. Dövlətin subyektləri səviyyəsində KOS əsas dəstək orqanları tərəfindən onun dəstəklənməsində iştirak edən müxtəlif departamentlər və ya yerli nazirliklər fəaliyyət göstərir.

COVID-19 pandemiyası şəraitində KOS aşağıdakı əsas dəstək növlərini adlandırmaq olar. Onları iki əsas kateqoriyaya, yəni maliyyə və qeyri-maliyyə kateqoriyalarına bölmək olar. Belə ki, COVID-19 pandemiyası şəraitində KOS dəstəyin maliyyə növlərinə, ilk növbədə, aid etmək olar: (Степанов Н.С. (2020), 125 с)

- **Güzəştli kreditlər.** Hal-hazırda yerli biznesin dəstəklənməsi üzrə müxtəlif fondlar fəaliyyət göstərir, onların hər biri dərəcənin ölçüsünü müstəqil şəkildə müəyyən edir və öz şərtlərini diqtə edir. Bir qayda olaraq, innovasiyalar, istehsal və sosialyönümlü sahibkarlıq sahəsində fəaliyyət göstərən KOS subyektləri üçün dərəcələr azaldılıb. Bu zaman borclar müəssisənin dövriyyə kapitalının artırılması, habelə əsas vəsaitlərin əldə edilməsi məqsədi ilə verilə bilər;

- **Bank kreditləri üzrə zəmanətlərin verilməsi.** Çətin bir vəziyyətdə, yerli sahibkar kreditin alınması üçün girov məbləğinə malik olmadıqda, Zəmanət Fonduna müraciət etmək hüququna malikdir. Müqavilənin bağlanması prosesində Zəmanət Fondu sahibkarın zəmanətidir və müştərinin özü kredit üzrə borcunu ödəyə bilmədiyi halda müvafiq olaraq maddi məsuliyyət daşıyacaq;

- **Xərclərin bir hissəsinin subsidiyalaşdırılması.** Bu tədbir əksər hallarda lizinq ödənişlərinin, yaxud əsas vəsaitlərin tikintisi və ya əldə edilməsi üçün götürülmüş kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsi məqsədilə istehsal təşkilatlarına göstərilir. Subsidiyanın alınması barədə ərizə Dövlət Vergi Xidmətinin saytında və ya poçt vasitəsilə vergi ödəyicisinin şəxsi kabinetini vasitəsilə verilir;

- **Qrantlar.** İlk növbədə innovasiya təşkilatlarına və ya öz fəaliyyətinə yenidən başlayan sahibkarlara verilə bilər.

KOS qeyri-maliyyə dəstək növlərinə aid edilməlidir: marketinq, maliyyə planlaşdırmasının patent-lisenziya müşayiəti, eləcə də biznesin aparılması və

ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi təminatı ilə bağlı müxtəlif məsləhətlər (Анненкова А.А., Жучкова Д.Л. 2019: с.49):

- KOS üçün konfranslar, uzaq əsasında forumların təşkili;
- Pandemiya şəraitində ixrac üçün malların irəli sürülməsinə kömək etmək;
- Seminarların, təlimlərin distant əsasda təşkili;
- KOS subyektlərinin mal və xidmətləri üçün sərgilərin keçirilməsi.

Bununla belə, dövlət tərəfindən KOS subyektlərinin dəstəyinə baxmayaraq, COVID-19 pandemiyası fonunda tətbiq edilən məhdudlaşdırıcı tədbirlər sahibkarlığın inkişafına böyük təsir göstərdi ki, bu da nəticədə bir sıra mənfi iqtisadi tendensiyalara gətirib çıxardı. Belə mənfi tendensiyalar, ilk növbədə, bununla bağlıdır ki, yerli sahibkarlığın inkişafını yetərincə məhdudlaşdıran mövcud problemlərdən başqa, COVID-19-ın yayılması ilə bağlı tamamilə yeni tendensiyalar meydana çıxdı.

Bununla yanaşı, KOS elə bir vəziyyətə düşüb ki, sahibkarlığa dəstək sistemi kifayət qədər səmərəsiz olub və bununla da biznesin cari vəziyyətini heç bir itki olmadan saxlamağa imkan vermir. Vəziyyət həm də onunla mürəkkəbdir ki, hazırda şirkətlərin bütün itkilərini dəqiqliklə proqnozlaşdırmaq və hesablamaq mümkün deyil. Bununla belə, AR İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, COVID-19 yayılmasının yaratdığı karantin məhdudiyyətlərinin tədricən və ardıcıl şəkildə aradan qaldırılması nəticəsində iyunda iqtisadi fəallığın bərpa olunduğunu qeyd etmək olar ki, bu da ÜDM dinamikasının yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərmiş, yəni azalma may ayında və aprel ayı ilə müqayisədə azalmışdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bu tədqiqatın nəticələrinə görə, COVID-19 pandemiyası KOS müəssisələrinə kütləvi şəkildə təsir etdi.

- KOS tədarük zənciri pozuntularının, tələb və xammalın çatışmazlığı, xammal daşınmasında problemlərin, Azərbaycanda iqtisadi tənəzzülün ardından ixrac sifarişlərinin ləğvi və gecikmələr ilə kəskin enişlər yaşadı;

- Koronavirus pandemiyasının yaratdığı təsərrüfat böhranı və məhdudlaşdırıcı tədbirlər şəraitində hakimiyyət orqanları KOS və adi vətəndaşlar üçün bir sıra dəstək tədbirlərini həyata keçirdilər;

- KOS sahəsində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin öz xüsusiyyətlərinin nəticəsidir ki, iri korporasiyalara nisbətən xarici təsirlərə qarşı daha zəifdirlər, tranzaksiya xərclərinin artımına daha güclü reaksiya verirlər və beləliklə, başlanmış resessiya şəraitində ilk olaraq zərbə altına düşürlər;

- Böhran əleyhinə paketlərə daxil olan tədbirlərə əhali və biznesə vergi fasilələri və digər vergi güzəştlərinin tətbiqi, həmçinin ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət zamanətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artması aiddir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, koronavirus infeksiyasının yaratdığı böhran KOS sahəsində məşğulluğun strukturuna təsir edir, həmçinin onlayn ticarət, logistika, rəqəmsal sahələr kimi sahələrdə onun artımına imkan yaradır. Bu vəziyyət pandemiya dövründə və özünü təcrid rejiminin tətbiqi zamanı iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması və robotlaşdırılması proseslərinin sürətlənməsi ilə bağlıdır.

Aparılan təhlil əsasında kiçik sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı tədbirlər kompleksinin keçirilməsi təklif olunur:

- KOS müəssisələrinin maliyyə və maddi resurslara çıxışının təmin edilməsi;
- İstehsal olunan məhsulların satış bazarlarının genişləndirilməsində, xidmətlərin göstərilməsində dövlətlər tərəfindən yardım;
- Yeni iş yerlərinin yaradılmasına yardım;

- Vahid rəqəmsal bazanın və əlaqədar infrastrukturun hazırlanması üzrə işləri gücləndirmək;
- Sahibkarların hüquq və maraqlarının etibarlı müdafiəsinin təmin edilməsi;
- KOS subyektlərinin kadr potensialının inkişafı və bazar mövqeyinin gücləndirilməsi;
- Kiçik sahibkarlığın əhəmiyyətinin artırılması və rəqabət mühitinin inkişafı üçün şərait yaratmaq.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, direktiv orqanlara KOS-lar üçün yükün yüngülləşdirilməsi üçün müxtəlif siyasi tövsiyələr təklif edilmişdir. Bunlara vergilər, borc ödənişləri, sosial təminat və kommunal ödənişlər, maliyyə yardımına kreditlər, subsidiyalar və qrantlar, həmçinin struktur siyasət tədbirləri üçün möhlət aiddir. KOS-lara dəstək olmaq istəyən siyasətçilər, eləcə də KOS-ların sahibləri və menecerləri çətin zamanlarda öz bizneslərini idarə etməyə yardım axtaranlar tədqiqat nəticələri və tövsiyələrindən faydalana bilərlər.

Bu tədqiqatın KOS siyasətçiləri və rəhbərləri üçün dərin nəzəri və praktiki təsiri var ki, nəticələrə baxmayaraq bəzi məhdudiyyətlər oldu. Araşdırmanın nümunə ölçüsü bütün sənaye sahələrini təmsil etmək üçün kifayət deyil. Beləliklə, gələcək tədqiqatlar daha çox sahələrin cəlb edilməsi və nümunə həcmının artırılması ilə cari tədqiqatın çatışmazlıqlarını genişləndirə bilər. Bundan başqa, fəaliyyət göstərdiyimiz sektorların geniş spektrini nəzərə alaraq, onların praktikasının sahə üzrə təhlilini aparmaq faydalı olardı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbaslı I. (2020), COVID-19-un sosial-iqtisadi nəticələri və Azərbaycanda neftin qiymətinin dəyişməsi, məqalə, 7 səh.
2. Abbasov A.B. (2005), Sahibkarlıq fəaliyyəti, növləri təşəkkülü və inkişaf problemləri, Bakı, Elm, 212 səh.
3. Akbulaev N., Məmmədov I., Əliyev V. (2020), Covid-19-nın iqtisadi təsiri, (13 iyul 2020), Sylwan, 164, 14 səh.
4. Kərimov C. Kənciyev K. (2004), “Sahibkarlığın əsasları”, Bakı, Elm, 135 səh.
5. Niftullayev V. (2006), Sahibkarlığın əsasları, Bakı, Elm, 283 səh.

İngilis dilində

1. Arkhipova O.V. (2020), State support measures for small and medium-sized businesses implemented in the russian federation during the economic crisis Economic, Vector / O. V. Arkhipova, A.L. Zelezinskii, T. Maurer, № 4 (23), 14 p.
2. Hulbert B., Gilmore A., Carson D. (2019), “Sources of Opportunities Used by Growth Minded Owner Managers of Small and Medium Sized Enterprises”, International Business Review, 230 p.
3. Khudoyorov L. N. (2020), Forecasting the development of small business and private entrepreneurship on the basis of multifactorial empirical models / L.N. Khudoyorov // Science and World, No. 11 (87), 45 p.
4. Streltsov R.S. (2021), Analytical Aspect of the Innovative Potential of Small and Medium Business Clusters in Russia / R. S. Streltsov // Science of Krasnoyarsk, 175 p.
5. Zoltan J., Carlsson B., Karlsson C. (2019), “Entrepreneurship, Small and Medium-Sized Enterprises, and the Macroeconomy”, Cambridge University Press, 214 p

Rus dilində

1. Анисимова Н.А. Исследование опыта цифровизации в сфере финансовых услуг / В. А. Анисимова, В. А. Латыпова // Цифровая и отраслевая экономика, 2020, № 2 (19), стр.81-87
2. Анненкова А.А., Жучкова Д.Л. Оценка эффективности государственных программ поддержки малого предпринимательства: проблемы и пути решения // Вестник ОрелГИЭТ, 2019, №1(47), стр.168-173.
3. Белоусов А.Л. (), Аудит мер поддержки малого и среднего предпринимательства // Актуальные проблемы экономики и права, 2020, №1, стр.5-21.
4. Белоусова С.Н. Оценка мер государственного регулирования субъектов малого предпринимательства / С.Н. Белоусова, В.Ю. Циклаури, Л.Н. Хардикова // Известия Юго-Западного государственного университета, 2019, №4(29), стр.61-70.
5. Верникова В.Л. (2018), Два кита испанской экономики, Опыт развития малого и среднего бизнеса / Под редакцией, М., Весь мир, 289 стр.
6. Виленский А.В. Российское малое и среднее предпринимательство в начале коронавирусного кризиса: федеральный и региональный аспекты // Вестник Института экономики Российской академии наук, 2020, № 4, стр.46-57.
7. Володкевич С.И. (), Современные условия и источники формирования цифровых навыков субъектов малого и среднего предпринимательства // Креативная экономика, 2020, №2, стр.485-496.
8. Володкевич С.И. Трансформация инфраструктуры поддержки малого и среднего предпринимательства в условиях формирования цифровой экономики в РФ // Экономика и предпринимательство, 2019, №10, стр.613-616.
9. Караев Я. Идеальный шторм, Мировая экономика на карантине, Планета, 2020, №4 (180), 98 стр.

10. Кремин А.Е. Оценка административного климата функционирования малого предпринимательства Вологодской области // Социальное пространство, 2019, №3(20), стр.1-12.

11. Попов В.Г. Реализация национальных проектов как условие повышения конкурентоспособности регионов / В. Г. Попов, Н. А. Анисимова, Т. С. Наролина, Т. И. Смотровва // Современная экономика: проблемы и решения, 2020, № 7 (127), 160 стр.

12. Сажина М.А. Влияние пандемии COVID-19 на работу малого и среднего бизнеса / М. А. Сажина, С. В. Костин // Вестник Московского университета. Серия 21: Управление (государство и общество). 2021, 47 стр.

13. Солонина С. В. Влияние пандемии COVID-19 на работу малого и среднего бизнеса / Д. А. Брысина, С. В. Солонина // Фундаментальные исследования, 2021, № 3, стр.108-114

14. Степанов Н.С. Почему не работают институциональные механизмы поддержки малого и среднего предпринимательства в условиях пандемии (коронавирусной инфекции) // Бизнес. Образование, Право, 2020, № 3 (52), стр.243-247.

15. Турбан, Г.В. Мировая торговля и торговые ограничения в условиях COVID-19 в соответствии с правилами ВТО // OIKONOMOS: Journal of Social Market Economy (Lithuania), 2020, №2(17), стр.27-38.

16. Чазова И.Ю., Мухина И.А. Роль органов публичной власти в развитии предпринимательской деятельности // Вестник Удмуртского университета, 2020, Т.30 (вып. 2), стр.222-229.

İnternet resursları

1. <http://edf.gov.az/az/content/21>
2. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34552>
3. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/692466/adbi-wp1241.pdf>
4. <https://www.economy.gov.az/article/kichik-sahibkarlig-meyar/21404>

5. <https://www.intracen.org/uploadedFiles/intracenorg/Content/Publications/ITCSMECO2020.pdf>
6. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/coronavirus-covid-19-sme-policy-responses-04440101/>
7. <https://www.pnas.org/content/117/30/17656>
8. <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>
9. <https://www.taxes.gov.az/az/page/iqtisadi-artima-ve-sahibkarlara-dovlet-desteyi-tedbirlerinin-mexanizmleri>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 8: Koronavirus dövründə ölkə iqtisadiyyatına dəstək tədbirləri

Ölkələr	Dəstək tədbirləri
ABŞ	<ul style="list-style-type: none"> - KOS üçün vergi ödənişlərinin 3 aya qədər müddətdə dayandırılması imkanı; - Kiçik biznes üçün "koronavirus" kreditləri aşağı faiz dərəcələri ilə 30 ilədək müddətə verilir; - Müsbət dinamikası ölkədə sosial-iqtisadi proseslərə təsir edən maliyyə bazarlarının dəstəklənməsinə pul vəsaitlərinin ayrılması;
Avropa Birliyi	<ul style="list-style-type: none"> - Müəssisə və şirkətlərə zərərlərin ödənilməsi üçün pul vəsaitlərinin ayrılması; - Maliyyə bazarlarının sabitliyini dəstəkləmək üçün qiymətli kağızların alınması; - Avrozona ölkələrinin hökumətləri üçün ÜDM-in 3% büdcə kəsiri limitini ləğv edən və biznesə yardım göstərilməsi üçün kreditlərin həcminə məhdudiyyətləri aradan qaldıran iqtisadiyyatın daimi inkişafı haqqında müqavilənin fəaliyyətinin müvəqqəti dayandırılması; - iqtisadiyyatı bərpa etmək üçün kredit proqramı;
İtaliya	<ul style="list-style-type: none"> - Koronavirus epidemiyası nəticəsində gəlirləri 25% - dən çox azalmış şirkətlərə vergi kreditinin verilməsi; - Vergi bəyannamələrinin verilməsi müddətlərinin uzadılması ki, bu da şirkətlər üçün vergi ödənişinin təxirə salınmasına bərabərdir; - KOS kreditləşdirilməsinin zəmanət fondunun artırılması;
Almaniya	<ul style="list-style-type: none"> - KOS və özəl sahibkarların birbaşa subsidiya alması üçün vəsaitin ayrılması; - Xüsusi Dövlət kreditləşdirmə proqramının açılması (Kfg-FFG Kreditanstaltfurwiederaufbau); - icarəçinin iflas öncəsi vəziyyəti halında icarə müqaviləsinin pozulmasına qadağa;
İngiltərə	<ul style="list-style-type: none"> - SmallBusinessRateRelief proqramı çərçivəsində güzəştlərə hüququ olan kiçik müəssisələr üçün birdəfəlik Qrantlar Proqramının işə salınması, yəni 15 000 funt-sterlinqdən az qiymətləndirmə dəyəri olan müəssisələr; - pandemiyanın təsiri altında fəaliyyətin dayandırılması zamanı 5 milyon funt-sterlinqə qədər biznesin birbaşa kreditləşdirilməsi (6 ilədək); - innovativ işləməklə məşğul olan, konvertasiya olunan kreditlərin verilməsi (125 min-5 milyon funt-sterlinq); - yenilənmiş kredit ödəmə sxeminin inkişafı və tətbiqi (kredit ölçüsü - 2000-50.000 funt sterlinq).

Çin	<ul style="list-style-type: none"> - əlavə maliyyə bazarları vasitələri; - kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin azaldılması; - infrastruktur layihələrinin inkişafı yolu ilə iqtisadiyyatın artımının stimullaşdırılması (yerli idarəetmə orqanlarına vəsait ayrılması); - pandemiyaadan ötrü tələbatın azalması ilə bağlı ciddi ziyan vuran vacib malları, mehmanxanaları, restoranları, nəqliyyat və turizm şirkətlərini, vətəndaşlara çatdıran logistika və kuryer şirkətləri üçün vergi güzəştlərinin təqdim edilməsi.
Cənubi Koreya	<ul style="list-style-type: none"> - Hökumət kiçik sahibkar və KOS-lar proqramı üçün xüsusi maliyyə dəstəyinin maliyyələşdirilməsini artırdı; - 60 milyondan aşağı bir dövriyyə ilə müəssisələr üçün ƏDV-nin faydalarının yaradılması. - işçilərin əmək haqlarının təmin edilməsi üçün subsidiyaların ayrılması
Türkiyə	<ul style="list-style-type: none"> - Pərakəndə sektorlar, metallurqiya, avtomobil sənayesi, logistika, nəqliyyat, mənzil, qida sənayesi, tekstil sənayesi və təşkilatların təşkilində olan şirkətlər üçün 6 aylıq ƏDV və sosial tədbirlər üçün təxirə salındı. Təsirə məruz qalan şirkətlər üçün kredit ödənişləri üç ay ərzində donduruldu; - turistlərin yaşayış vergisi 2020-ci ilin noyabr ayına qədər ödənilmədi; - kreditlərin ödənilməsi üzrə möhlət verilməsi və lazımi likvidliyin verilməsi; - ölkə daxilində uçuşlara aviadaşıyıcılar üçün ƏDV dərəcələrinin azaldılması.

Mənbə: Анненкова А.А., Жучкова Д.Л. 2019: с.60

Cədvəllərin Siyahısı

Cədvəl 1: Azərbaycanın Mikro və KOS subyektləri üzrə müəssisədə çalışan işçilərin sayı (2019-2020-ci illər).....	39
Cədvəl 2: Ölkədəki KOS müəssisələrinin əsas göstəriciləri.....	40
Cədvəl 3: KOS sistemində mövcud asılılıqların reqressiya modelləri.....	41
Cədvəl 4: Almaniya KOS meyarları.....	50
Cədvəl 5: İqtisadi fəaliyyət növlərinə görə mikro və KOS subyektlərində orta aylıq nominal əməkhaqqı (manat).....	62
Cədvəl 6: Fəaliyyətdə olan mikro, KOS subyektlərinin sayı (2019-2020-ci illər).....	63
Cədvəl 7: Yeni yaradılan KOS subyektlərinin sayı.....	64
Cədvəl 8: Koronavirus dövründə ölkə iqtisadiyyatına dəstək tədbirləri.....	79

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: 2019-cu ilin aprelindən 2020-ci ilin aprelinə qədər Cənubi Koreyada KOB-ların dinamikası.....	13
Qrafik 2: COVID-19 böhranı zamanı İƏİT müxtəlif ölkələr üzrə KOS-lara dəstək.....	18
Qrafik 3: COVID-19-un Azərbaycanda KOS-lara təsiri.....	31
Qrafik 4: COVID-19-nın müxtəlif biznes sektorlarına təsiri.....	32
Qrafik 5: ABŞ müəssisələrinin sayı.....	47
Qrafik 6: Xarici ölkələrdə pandemiyanın KOS-lara və böyük sənaye sahələrinə təsiri (Avropa ölkələri istisna olmaqla).....	53
Qrafik 7: Avropada bir pandemiyanın ümumi təsiri.....	54
Qrafik 8: Fəaliyyətdə mikro, KOS subyektlərinin strukturu (2019-2020-ci illər).....	63

Sxemlərin sayı

Sxem 1: KOS-ların fəaliyyətinin müəyyənedici amilləri.....	38
Sxem 2: KOS kömək Anti-kovid tədbirlərinin əsas istiqamətləri.....	70

Şəkillərin sayı

Şəkil 1: Pandemiyanın qeyri-neft sektoruna təsiri (%-lə).....	29
Şəkil 2: Xarici ölkələrdə pandemiya ilə əlaqəli görülən dəstək tədbirlərinin ÜDM payı (%-lə).....	66

